

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра культурології

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

**На тему: «СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ НА ЗЛАМІ ЕПОХ: ВІД Й. СТАЛІНА ДО М. ХРУЩОВА»**

Виконала: студентка 2-го року навчання
Спеціальності
034 Культурології
Тулаїнова Анна Петрівна

Керівник: Демчук Р. В.
Професор, доктор культурології
Рецензент: Олійник О. С.
Канд. культ., зав. відділом Теорії та історії
культури Інституту культурології НАМ України
Магістерська робота захищена
З оцінкою _____
Секретар ЕК _____
« » _____ 20__ р.

Київ – 2024 р.

Зміст

Вступ.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОНЯТТЯ «ІДЕНТИЧНІСТЬ» ТА ЇЇ ФОРМИ.....	8
1.1. Концептуалізація поняття національної ідентичності.....	8
1.2. Аналогія релігійної ідентичності на етнічну та національну ідентичності.....	19
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ СРСР ЩОДО СТВОРЕННЯ ВЛАСНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	32
2.1. Есенціалістське значення політичного режиму Й. Сталіна та М. Хрущова.....	32
2.2. Хто така «радянська людина»?	42
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНІ ПРИКЛАДИ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	49
3.1. Соцреалізм, як приклад однорідного мистецтва	49
3.2. Радянська пропаганда в кіно.....	58
Висновки.....	62
Список використаної літератури	67
Фільмографія	71
Додатки	72

Вступ

Нашу індивідуальну ідентичність за всю історію нашого життя формують в різній мірі групові ідентичності. Якщо ми сповідуємо якусь віру, то відчуваємо єднання із певним окресленим набором цінностей, характерним для цієї конкретної релігії. Ми також маємо етнос, який створює зв'язок між нами та іншими представниками цього етносу. Проте, кожен з нас має громадянство, яке робить нас членом певної окресленої кордоном спільноти, визначаючи нашу національну ідентичність.

Цією роботою ми хочемо довести, що Союз Радянських Соціалістичних Республік мав свою власну національну ідентичність, що дозволяла формувати єдиний та гомогенний стиль поведінки, який виокремлював радянських людей серед іншого розмаїття націй. Феномен «радянської людини» ставав науковим питанням сотні дослідників, які намагалися знайти відповідь на питання, яким чином стало можливим за такий короткий термін побудувати настільки міцний зв'язок між державою Радянський союз та його громадянами.

Дійсно, будь-яка національна ідентичність потребує часу для того, аби стати панівною та формуючою певний стиль поведінки. Радянському Союзу знадобився рекордно маленький проміжок часу у 20-30 років, аби побудувати фундамент майбутньої радянської людини, на яку нашаровувалися поверхи за час існування цієї держави. Для нас, українців, тема радянської ідентичності є важливою та **актуальною**, адже ми довгий час були у складі СРСР, і наша ментальність все одно має риси, характерні для всіх республік-членів. Ці риси ми внесли у каркас будівництва незалежної України. Ті українські громадяни, які народилися в Радянському Союзі мають глибоко вкорінену радянську ідентичність, навіть якщо це заперечують або не помічають.

Таким чином, радянська ідентичність, яка повинна була знищитися разом із Радянським Союзом, перетворилась на цілком існуючу пост-радянську ідентичність, яка вступає у конфлікт із національною українською ідентичністю. Це призвело до того, що Україна довгий час співіснувала у просторі «дружби народів» із росією. На жаль, результатом культивування радянської ідентичності

на теренах сучасної незалежної України призвело до повномасштабного вторгнення російської федерації на нашу територію. Дослідження специфіки формування радянської ідентичності допомагає концептуалізувати проблемні місця, які потрібно вирішувати та замінювати. Адже як би ми не заперечували, Україна довгий час була у складі СРСР, попри нашу боротьбу, яка ніколи не зупинялась, ми маємо ціле покоління толеруючих тоталітаризму громадян, які навіть зараз, в умовах повномасштабного вторгнення, продовжують толерувати системі, яка народила цей міф про «дружбу народів», який лежить в основі причин початку війни із росією.

Об'єкт: феномен радянської ідентичності

Предмет: процес формування радянської ідентичності під проводом Йосипа Сталіна та Микити Хрущова

Мета роботи полягає у дослідженні специфіки формування національної ідентичності громадян Радянського Союзу під гнітом тоталітарного режиму; виокремленні чинників та етапів її становлення

Хронологічні межі: 1924 – 1964 рр.

Завдання:

- Обґрунтувати поняття «національної ідентичності» та способи, які сприяють її формуванню.
- Виокремити особливості кореляційного зв'язку національної ідентичності з етнічною та релігійною ідентичностями
- Проаналізувати специфіку ведення політики щодо громадян Радянського Союзу Й. Сталіним та М. Хрущовим.
- Встановити перелік чинників, які формують радянську ідентичність.
- Визначити, яким чином мистецтво сприяло формуванню радянської ідентичності.

Методологічна база роботи ґрунтується на *міждисциплінарному підході* та включає: *аналітичний та науково-критичний* (аналіз термінів «національна ідентичність», «етнічна ідентичність», «народ» «нація» тощо), *історико-контекстуальний та компаративний* (дослідження й порівняння політики Й.

Сталіна та М. Хрущова), *мистецтвознавчий* (дешифрування смислів відповідних мистецьких творів) методи. Метод *теоретичного узагальнення* застосовано для підведення підсумків дослідження

Історіографія проблеми: питання ідентичності було наскрізним для різних епох минулого тисячоліття. Його дослідженням займалися такі закордонні науковці та мислителі, як *Фрідріх Шеллінг*, який визначав ідентичність як тотожність, а точніше, самототожність, структур «чистого» мислення; *Джон Тернер*, який досліджував феномени «внутрішньої» і «зовнішньої» груп, стверджуючи, що ідентичність формується через процес відмінності між цими групами; *Мануель Кастельс* виводив тезу, що ідентичність – це процес, за допомогою якого індивід конструює свою свідомість на основі культурного підґрунтя; *Ентоні Гідденс* взагалі висував тезу, що ідентичність є рефлексивним вибором кожного окремого індивіда; *Юрген Габермас* ставив групову ідентичність вище за індивідуальну, адже групову ідентичність, на його думку, є середовищем символічної реальності індивіда.

Питання національної ідентичності було наскрізним для таких дослідників, як *Ентоні Сміт*, який розрізнявав національну ідентичність з етнічною, зазначаючи, що національна ідентичність має насамперед політичний характер, на відміну від етнічної ідентичності, для якої визначальними характеристиками є, передусім, спільна для окремо взятої групи мова та релігія. Французький історик *Ернест Ренан* також стверджував, що мова, релігія, раса, географія та етнічний принцип ніколи не будуть визначальними для формування національної ідентичності. *Ернест Геллнер*, в свою чергу, висував гіпотезу, що національна ідентичність формується в тих спільнотах, члени яких визнають один одного такими, що належать до однієї спільноти. Подібну аргументацію національної ідентичності використовував також і *Бенедикт Андерсон*, визначаючи націю як певне братерство, члени якого готові не тільки вбивати за націю, але й вмирати за неї. *Геллнер* і *Ренан* також вважали, що основоположною характеристикою для формування національної ідентичності виступають героїчне минуле та героїчні пращури.

Питанням феномену радянської ідентичності та радянського політичного режиму, характерного для Й. Сталіна та М. Хрущова займалися такі дослідники як *Ханна Арендт*, яка закріплювала тоталітаризм лише за політичним режимом Сталіна та за нацистською Німеччиною Гітлера, визначаючи ці два режими такими, що опираються на атомізовані маси населення. *Клод Лефор та Фрідріх Бзежинський* визначали сталінський тоталітаризм таким, який, в першу чергу, характеризується залякуванням населення та контролем за публічною та приватною сферою індивідів. *Йохен Хельбек* досліджував щоденники сталінської епохи, прийшовши до висновку, що для влади Сталіна було характерним зосередження всієї влади в його особі.

Деякі українські дослідники також визначали поняття «ідентичності» своїм науковим питанням. *Ольга Попович* займалась питанням української ідентичності в контексті політичної влади. Національну українську ідентичність досліджували також *Вілен Горський, Микола Рябчук, Ольга Гнатюк* тощо. *Іван Дзюба* намагався знайти нову українську ідентичність.

У сфері радянської ідентичності варто зазначити передусім *Тетяну Тхоржевську*, яка аргументувала наявність в радянській ідентичності «міфу про самосприйняття», що робить можливою дихотомію «свій»\«чужий». *Тетяна Тхоржевська* також висунула гіпотезу, що для радянської міфотворчості категорія «чужих» поділяється ще на «внутрішніх чужих» та «зовнішніх чужих».

Проте, пострадянська школа, порівняно із західною школою, програє визначенням національної ідентичності, практично отожднюючи її з етнічною ідентичністю. Саме тому на основі аналізу досліджень представників західною школою, нами було сформовано наступну наукову новизну .

Наша **наукова новизна** заключається у визначенні радянської ідентичності як національної, спираючись на дослідження, які аргументують, передусім, політичний характер національної ідентичності. Послуговуючись гіпотезами Ернеста Геллнера та Бенедикта Андерсона, які визначають історичну пам'ять характерною для формування національної ідентичності, нами зроблено висновок, що акцентування Радянським Союзом значної уваги на перемозі в

Другій світовій війні, зробило можливим формування національної ідентичності серед громадян цієї держави.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОНЯТТЯ «ІДЕНТИЧНІСТЬ» ТА ЇЇ ФОРМИ

1.1. Концептуалізація поняття національної ідентичності

Поняття «ідентичності» в науковому контексті з'явилося не так давно, але за такий короткий термін існування, навколо цього поняття згрупувались різні наукові школи та різні дисципліни. Власне сам термін «ідентичність» важко охарактеризувати однозначно, звичайно, назвати його контроверсійним також важко, адже, незважаючи на відносну новітність застосування, він має своїх теоретиків, які мають певний каркас суджень щодо нього.

Проте, ми не можемо ігнорувати той аспект, що поняття «ідентичності» в останні десятиліття набуло значної популярності, що зробило його використання в науковому контексті понаднормовим, якщо ми взагалі можемо говорити про якісь норми використання термінів в науці. Далі в роботі показано, що на термін «ідентичність» можна дивитись з різних боків, враховувати різні аспекти, і тим самим виокремлювати відповідні дефініції, які безсумнівно матимуть схожу конотацію.

Тим не менше, вже на початковому етапі, використовуючи попередні знання, ми можемо стверджувати, що фундаментальну основу для визначення, що таке власне ідентичність, ми можемо виокремити із самого терміну. Подивившись на латинський корінь слова «ідентичність» – *idem* (однаковий) – ми можемо зробити висновок, що будемо мати справу з певною подібністю, або ж, в протилежному випадку, з відмінністю.

З одного боку, ідентичність – це щось унікальне для кожного індивіду, яке вигідно відрізняє його від інших. Проте, з іншого боку, ідентичність – це щось, що поєднує окремо взятого індивіда з більш широким колом осіб, якщо ми говоримо про культурну ідентичність, гендерну ідентичність, національну чи етнічну ідентичність тощо. Адже в цьому випадку, окремий індивід ототожнює себе із певною групою людей – відомий багатьом аспект Я-Ми відносин.

З одного боку, кожен індивід є продуктом своєї унікальної особистої біографії. Однак, не менш важливим фактором є те, з якою групою людей конкретний індивід перебуває у зв'язку в межах нації, етносу або ж соціальної групи. Тому термін «ідентичності» дуже важливий як в сучасному аспекті, так і в ретроспективі на минуле. Адже він цього інколи залежить самоідентифікація великих груп людей, для яких їхнє історичне минуле важливе щодо сучасної самоідентифікації

Концептуалізація поняття «ідентичність» залежить, по-перше, від того, в якому контексті ми його використовуємо, а, по-друге, від теоретичної традиції використання цього терміну. Наприклад, Ентоні Сміт, британський історичний соціолог, визначав, що ідентичність кожної людини, її «Я» складається не з однієї ідентичності, а з групи певних ролей: родинної, територіальної, класової, релігійної, етнічної та родової.¹ А от Роджерс Брубейкер, професор соціології Каліфорнійського університету, в своїй книзі «Ethnicity without groups» розмежував поняття «ідентичність» в залежності від основних сфер застосування, і виокремив наступну класифікацію.

Він пише, по-перше, якщо ми розуміємо «ідентичність» як підставу, або навіть основу для політичних та соціальних дій, ми, таким чином, протиставляємо її певному «інтересу» задля висвітлення та концептуалізування неінструментальних способів політичних та соціальних дій.² В даному контексті концептуалізації поняття «ідентичності» працювала також Маргарет Сомерс, яка, в свою чергу зосереджувалась на тому, як політика ідентичності впливає на суспільно-політичні рухи маргіналізованих груп населення. По суті, її теорія ґрунтується на тому, яким чином індивідуальні чи колективні дії керуються партикулярним саморозумінням, а не особистим інтересом окремо взятого індивіда.

Вона пише, що індивіди, які є вихідцями із подібних соціальних категорій, і які мають спільний життєвий досвід (на основі своєї статі, нації, кольору шкіри,

---

¹ Сміт Е. Національна ідентичність / пер. П. Тарашук. Київ : Основи, 1994. с. 14

² Brubaker R. Ethnicity without Groups. Los Angeles: Harvard University Press, 2006. p. 22

етносу, покоління, сексуальної орієнтації тощо) діятимуть на підставі наступного твердження «я дію через те, ким я є» (*I act because who I am*), а не тому що маю власний раціональний інтерес, чи володію набором усталених цінностей.³ По суті, таке розкриття терміну відповідає класичній дихотомії схожість\відмінність, і тому використовується найбільше.

По-друге, Роджерс Брубейкер пише, що ми можемо розуміти «ідентичність», як специфічно колективне явище. В даному контексті, під «ідентичністю» ми розуміємо фундаментальну, а також наслідкову «однаковість» між членами групи чи однієї категорії. Брубейкер також додає, що тут ми сприймаємо «ідентичність» як об'єктивно, так і суб'єктивно. В першому випадку, мається на увазі тотожність «сама по собі», тобто вона просто є, для неї не потрібні додаткові категорії. В другому випадку, відчуття тотожності залежить від людського фактору, тобто як вона переживається та сприймається людьми.⁴ Зазвичай, ця однаковість (або ж тотожність) виявляється у солідарності між індивідами всередині групи чи колективних діях. По суті, це є дефініцією для поняття «колективна ідентичність».

Велика кількість науковців визначали «колективну ідентичність» своїм науковим інтересом. Наприклад, професор соціології Альберто Мелуччі називав «колективною ідентичністю» процес «конструювання» певної системи дій. Він писав, що «колективну ідентичність» створює група індивідів, пов'язуючи її з полем можливостей та обмежень для певних орієнтаційних дій. Тобто за Мелуччі, «колективна ідентичність» – це процес, який створюється, або ж будується через повторювану активацію відносин, які пов'язують окремі групи, а також людей всередині цих груп.⁵ Однак, він не єдиний, хто визначав колективну ідентичність як процес.

Наприклад, Стюарт Голл, соціолог культури зазначав, що ідентичність – це те, що формується у людини через несвідомі процеси протягом певного часу, а не

---

³ Somers M. The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society*. 1994. Vol. 23, no. 5, p. 608

⁴ Brubaker R. *Ethnicity without Groups*, p. 23

⁵ Melucci A. *The Process of Collective Identity*. *Social Movements and Culture*. 1995. No. 4, p. 44

те, що є вродженим. Стюарт Голл був переконаний, що формування ідентичності завжди знаходиться в процесі, який ніколи не завершиться, і який завжди буде тривати. Він писав, що на формування ідентичності впливає почуття відсутності цілісності, яка ніби «заповнюється» збоку.⁶ По суті, Стюарт Голл використовує психоаналітичну аргументацію, згідно якої індивід протягом всього свого життя відшукує частинки свого роз'єданого «Я». Тобто ми можемо зробити висновок, що, частіше за все, для активації процесу створення колективної ідентичності, група людей потребує наявності певної ланки зв'язку, яка є спільною для членів цієї групи. Це може бути набір певних ритуалів, притаманних конкретній групі, цінності або ж традиції.

Подібну аргументацію використовував також Ввіторіо Хьосле у своїй власній концепції формування ідентичності, як індивідуальної, так і колективної. В його концепції чинники формування індивідуальної ідентичності відповідають чинникам формування колективної. Наприклад, перший чинник, який він виділяє для індивідуальної ідентичності – тіло – символізує суспільні інститути для колективної ідентичності. Серед чинників формування колективної ідентичності, Хьосле також виділяє колективну пам'ять (історію), культуру та спільні цінності, а також спільний образ Ворога, Друга та іншого.⁷ Цікавою деталлю концепції формування ідентичності Хьосле – є градація цих чинників. Тому що жоден із них не є достатньою підставою для формування ідентичності, вони залежать один від одного і працюють тільки як система.

До речі, Альберто Мелуччі також використовував взаємодію акторів всередині групи як аргумент в своїй теорії формування колективної ідентичності. Він писав, що для цього процесу особливо важливим виступає рівень емоційного вкладення індивідів, що дозволяє їм відчувати себе частиною спільноти.⁸ Тобто по суті, це такий підсвідомий процес, який більшою мірою ґрунтується не на

---

⁶ Hall S. The Question of Cultural Identity. *Modernity: An Introduction to Modern Societies* / ed. by S. Hall. London, 1996. P. 274–323.

⁷ В. Хьосле – Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. Кафедра філософії. URL: <https://kph.ffs.npu.edu.ua!/e-book/clasik/data/vopros/65.html>.

⁸ Melucci A. The Process of Collective Identity. *Social Movements and Culture*. 1995. No. 4, p. 45

розрахунку особистої вигоди перебування в цій спільноті, а на мобілізації власних ірраціональних емоцій, які відчуває індивід, будучи залученим до конкретної єдності.

Однак, незважаючи на описані вище концепції колективної ідентичності, в літературі, що стосується національної ідентичності та власне поняття «нація» переважають теми щодо історичного походження нації, яке, в свою чергу, формує притаманну конкретній нації національну ідентичність. Термін «нація» іноді виступає тотожним еквівалентом поняттям «держава», «країна», «народ». Що дозволяє нам припустити, що термін «нація», так само як і термін «ідентичність», неоднозначний. Наприклад, Джефрі Кубітт в своїй книзі «Уявні нації» пише, що нація – це певне «поле уяви...на якому можна створити зв'язки між різними аспектами соціального, політичного та культурного досвіду»⁹. Важливим аспектом тут є відсутність прив'язки до часового виміру.

А от Ернест Геллнер, професор філософії Лондонської школи економіки, навпаки, наголошує, що культурний досвід, про який власне писав Джефрі Кубітт, а також подальша його інституціоналізація на географічно великих територіях, можливі лише в сучасних масових суспільствах.¹⁰ Однак при цьому, він наголошує, що нації, так само як і держави – це всього лише випадковість, а не загальна людська необхідність. Ернест Геллнер продовжує, що нації та держави не залежать одна від одної, вони з'явилися окремо, держава виникає без допомоги нації, і деякі нації існують без власної держави.¹¹ Теза про те, що держава виникає без допомоги нації – є релевантним аргументом для пояснення створення радянської національної ідентичності. Адже Союз Радянських Соціалістичних Республік, як державу, було створено не на базі «радянської» нації. Скоріше, навпаки – радянську націю штучно будували під існуючу державу.

Але що таке нація? Ернест Ренан, французький історик, визначає, що націю створюють не фізичні чинники. В своєму есе «Що таке нація?» він пише, що

---

⁹ Cubitt G. *Imagining Nations*. Manchester : Manchester University Press, 1998, p. 1

¹⁰ Цит. за Edensor T. *National identity, popular culture and everyday life*. New York : Berg, 2002. p. 3

¹¹ Gellner E. *Nations and Nationalism*. Oxford : Blackwell, 1983, p. 6

нація – це по суті духовний принцип, який, з одного боку, складається зі спільного володіння багатою спадщиною спогадів, а з іншого – бажання жити разом, користуючись цією спадщиною. Він зазначав, головною умовою для того, аби вважати спільноту людей нацією та побудувати для неї національну ідею – є героїчне минуле та славетні пращури. Тому що «люблять пропорційно жертвам, на які погодилися, та пропорційно бідам, які довелося перенести»¹².

Ернест Геллнер, в свою чергу, поділяючи думку Ренана, зазначає, що «двоє людей належать до однієї нації тоді і тільки тоді, коли вони поділяють однакову культуру, де культура, у свою чергу, означає систему ідей, знаків, асоціацій і способів поведінки та спілкування. Двоє людей належать до однієї нації тоді і тільки тоді, коли вони визнають один одного такими, що належать до однієї нації»¹³. Тобто, на його думку, саме нації створюють людину. На нашу думку, провідну роль відіграє бюрократичний апарат, який керує нацією, створює людину та формує її, відповідну певній нації, національну ідентичність.

Важливо зазначити, жителі, які населяють певну територію, стають нацією лише в тому випадку, коли їхня переважна більшість визнають певні взаємні права та обов'язки один перед одним, передумовою для цього виступає їхнє спільне перебування в рамках цієї нації.¹⁴ Геллнер переконаний, що саме це перетворює розрізнену спільноту людей на націю, а не щось інше, чим би це не було.

До речі, Ернест Ренан, якого ми згадували раніше також вважав, що нація не ґрунтується на расі (тобто етнічній ознаці), мові, релігії та географії. Він визначав етнічний принцип (*«Ти нашої крові, ти належиш нам»*) некоректним. Як вже зазначалось вище, саме спадкоємність пам'яті, а також її передача чи забуття були основоположними ознаками творення нації. В своєму есе він зазначав: «Сутність нації саме в тому, щоб всі індивідууми...багато забули...Жоден француз не знає, бургундець він, аланець або вестгот».¹⁵ Ця

---

¹² Ernest Renan – What is a nation?. URL: <https://tamilnation.org/selfdetermination/nation/renan.htm>

¹³ Gellner E. Nations and Nationalism, p. 8

¹⁴ Ibid. p 7

¹⁵ Ernest Renan – What is a nation?. URL: <https://tamilnation.org/selfdetermination/nation/renan.htm>

цитата дуже важлива в рамках нашого дослідження радянської ідентичності. Адже, по суті, даний принцип стояв в основі політики стосовно республік.

Більш детально ми розглянули це в наступних розділах, але для конкретизації теоретичних засад аргументації, слід зазначити, що в науковому дискурсі існують теорії щодо впливу бюрократичного апарату, який управляє нацією, на будівництво потрібної ідентичності. Вже згаданий нами Ернест Геллнер вважав, що процес будівництва національної ідентичності – це функція модерності, в якій освіта, комунікаційні технології та бюрократія, перш за все, керуються раціоналістичними імперативами.¹⁶ Це означає, що національна ідентичність – це трансформаційна матерія, вона нестабільна, а тому потребує адаптацій.

Реагуючи на вищеописану теорію Геллнера, Тім Еденсор, професор соціальної та культурної географії, піднімає питання добровільності відмови від своїх культурних цінностей перед обличчям нації. Він вважає, що держава може насильно викоринити певні культури, особливо, якщо це стосується етнічних та релігійних особливостей).¹⁷ Наприклад, репресивна політика щодо культурних діячів України, які мали відверту проукраїнську позицію, була провідною для обраного нами періоду історії Радянського союзу.

Не менш цікавою є дефініція терміну «нація», яку пропонує Бенедикт Андерсон, в своїй книзі «Уявлені спільноти». На його думку, нація – це «уявлена політична спільнота...генетично обмежена і суверенна. Вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності... Нація уявляється обмеженою, бо навіть найбільша з них, налічуючи сотні мільйонів людей, має свої межі, нехай навіть і еластичні, поза якими знаходяться інші нації. Жодна нація не уявляє себе рівнозначною людству»¹⁸. Поняття «співпричетності» тут дуже важливе, адже

---

¹⁶ Цит. за Edensor T. National identity, popular culture and everyday life. New York : Berg, 2002. p. 3

¹⁷ Ibid. p 3

¹⁸ Андерсон Б. Уявлені спільноти. 2-ге вид. Київ : Критика, 2001. с. 22

воно по-суті пояснює вищеописані теорії націотворення Ернеста Гелнера та Ернеста Ренана одним словом.

Всі вони – Геллнер, Ренан, Андерсон – писали про схожі речі, використовуючи різні поняття і терміни. Про те, що кожен член окремо взятої нації пам'ятає щось, що в його свідомості поєднує всіх людей, які мають відповідне громадянство. Якщо ми говоримо про Радянський союз, то в паспорті кожного громадянина прописувалась його\її етнічна приналежність: українець\українка, грузин\грузинка, естонець\естонка тощо. Але всі вони були громадянами Радянського союзу, на їхню причетність до цієї держави вказував не тільки надпис у паспорті.

До речі, це підтвердження теорії Ренана, що нація не ґрунтується на етнічній приналежності. Однак, які моменти в історії СРСР могли створити цей славнозвісний образ співпричетності? Найочевидніша відповідь – Друга світова війна. За її мотивами писалося безліч книжок, малювалося безліч картин, і знімалося безліч фільмів. Масштаби мобілізації здебільшого серед чоловічого населення були надто великими. Ми навіть можемо говорити, що переважна більшість чоловіків були на фронті за п'ять років ведення війни. Свою увагу на цей факт звертав і Андерсон, коли обґрунтовував, чому нація – це перш за все спільнота.

Він писав, що ми сприймаємо націю як деяке братерство, маючи при цьому на увазі певний рівень солідарності між членами цього братерства, навіть незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію всередині однієї нації. І найголовніше, про що він зазначає в цьому конкретному ключі: це братерство не тільки має здатність вбивати за свою націю, але й вмирати за неї в ім'я обмежених уявлень.¹⁹ Звісно, що це вагомий аргумент щодо відчуття співпричетності. Далі в роботі ми побачимо, як це обґрунтовувалося в офіційних джерелах масової інформації. На це Андерсон також звертав увагу, як друковані ЗМІ забезпечують технологічний вплив на широке поширення ідей нації.

---

¹⁹ Андерсон Б. Уявлені спільноти, с. 24

Андерсон зазначав, що процес регулярного спільного і майже синхронного читання газети народжує ідею того, що читачі мають спільний набір інтересів, і знаходяться в курсі одних і тих самих подій. Цей досвід, що формує повсякденність будь-якої пересічної людини, яка кожного ранку за сніданком відкриває газету, аби дізнатись новини, і є досвідом нації, на його думку.²⁰ З одного боку, це цілком логічна та релевантна теорія. А з іншого, чому Андерсон так зосереджується саме на газетах? Адже наш технологічний вік передбачає, що люди можуть дізнаватися новини не тільки із друкованих джерел. Зараз телебачення набагато популярніший спосіб дізнатися про те, що відбувається всередині власної держави, і за її межами.

Наприклад, Кріс Баркер у своїй книзі «Телебачення, Глобалізація та культурна ідентичність» розділяв вже знайому нам ідею, що вагомою частиною побудови нації – є уявлення її членів, як єдиного цілого. І при цьому він зазначав, що найкращим засобом для цього виступає телебачення, адже це єдиний спосіб, за допомогою якого можна переконати в чомусь величезну кількість людей.²¹ Теорія Кріса Баркера, до речі, важлива в плані її направленості на сучасність. Адже якщо ми проаналізуємо теорії описані вище, то прийдемо до висновку, що переважна більшість з них зосереджені на спільній історичній спадщині, сюди ми можемо також додати міфи про спільне походження.

Підхід, за допомогою якого, вищеописані дослідники визначали націю та національну ідентичність цілком можна назвати історичним. В тому значенні, що певна нація мала в минулому щось, що в сучасності зробило її єдиною нацією. Тобто зазначені нами вище дослідники акцентували свою увагу та наукові інтереси на тому, що колись відбулось. Але чи достатньо сконструйованих в минулому процесів, аби підтримувати рівень національної самосвідомості через деякий час, наприклад, двадцять років чи навіть шістдесят років. Або ми можемо переформулювати це питання, і поставити його іншим чином. Які чинники ми можемо виокремити ще, окрім спільної історичної пам'яті, які мали б

---

²⁰ Андерсон Б. Уявлені спільноти, с. 51-54

²¹ Barker C. Television, Globalisation and Cultural Identities. Buckingham : Open University Press, 1999, p. 5-6

необмежений часовий проміжок, і підтримували в людині віру у приналежність до певної визначеної нації?

Вже згаданий нами Ентоні Сміт в своїй книзі «Національна ідентичність» визначає низку елементів, які, на його думку, продовжують підтримувати фокус всередині окремо визначеної нації, і які, в свою чергу, не залежать від історичної пам'яті та пережитих разом кризах, які згуртували розрізнених людей в одну націю. Серед таких елементів, він виділяє столиці, військові присяги, паспорти, національні свята, стилі поведінки, етикет тощо.²² По суті, все вище перераховане ми можемо об'єднати в одну велику категорію: матеріальне підтвердження національної ідентичності. Проте, в гіпотезі Ентоні Сміта є і суперечливі речі. Наприклад, чи може бути паспорт достатнім чинником, аби вважати себе членом певної нації? Навряд. Тому, на нашу думку, важливо уникати нехтування будь-якої із вище описаних теорій. Вони всі діють в симбіозі. Ми не можемо стверджувати, що національну ідентичність формує виключно історична пам'ять, тому що будь-яка історія, без належного опікування, з часом забудеться. Але також ми не можемо нівелювати значення фізичного підтвердження приналежності до окремо визначеної нації.

Важливо виділити також ще одну вагому тезу ентоні Сміта в рамках цієї книжки. Він надавав ключову роль у формуванні національної ідентичності інтелектуалам: письменникам, художникам, фольклористам, режисерам кіно, сценаристам кіно, історикам, науковцям тощо. Адже вони мають власне утворюючу «основну позицію у створенні та аналізі концепцій, міфів, символів та ідеології націоналізму»²³. По суті, тут ми говоримо про масову культуру, яка безсумнівно є вагомим чинником штучного (а іноді і природнього) утворення уявлення приналежності до певної нації.

Відмінна риса масової культури в тому, що вона є предметом виключно і безпосередньо масового споживання. Її винаходами ми можемо вважати радіо,

---

²² Smith A. National Identity. London : Penguin, 1991, p. 77

²³ Ibid. p. 94

кіно, комікси, детективи, наукову фантастику, телебачення.²⁴ Ми можемо довго сперечатися, заради чого існує масова культура, в науковому полі існує безліч теорій і гіпотез, які досліджують її на предмет об'єкту відволікання великих мас населення від питань політики, наприклад.

Дуайт Макдональд, американський філософ, зазначав, що країною масовою культури є не США, як прийнято вважати, а Союз Радянських Соціалістичних Республік. Він писав, що це важко визначити, адже форма масової культури Радянського союзу прямо протилежна формі масової культури Америки. В США ми говоримо про масову культуру, як про розвагу, а в Радянському союзі масова культура визначається, як пропаганда та педагогіка, а не розвага.²⁵ Однак, насправді, ремарка Дуайта Макдональда щодо педагогічного характеру масової культури СРСР має сенс. Адже причина виготовляти продукт масового споживання в державі, яка була створена шляхом об'єднання декількох етнічних груп в одну націю – не розважити їх, а навчити бути людиною радянської національності. Величезна кількість воєнних фільмів, які випускалися після завершення Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) в СРСР були потрібні, аби точно закласти в голови громадян Радянського союзу, що вони є однією нацією.

До речі, ідентичну педагогічну функцію можуть виконувати пам'ятники Невідомим солдатам. На це звернув увагу, вже згаданий нами, Бенедикт Андерсон, зазначаючи, що такі пам'ятники, попри те, що «позбавлені розпізнаваних тлінних останків або нетлінних душ, вони, однак, заповнені примарними національними уявленнями»²⁶. Що тут мається на увазі під «примарними національними уявленнями»? В першу чергу, символічність подібних пам'ятників, їхній наскрізний сенс самопожертви в честь держави.

І це важливо, бо найвагоміша відмінність національної ідентичності від етнічної в самому понятті «національний», для якого, в першу чергу,

---

²⁴ Macdonald D. A Theory of Mass Culture. *Diogenes*. 1953. Vol. 1, no. 3, p. 1

²⁵ Ibid. p 3

²⁶ Андерсон Б. Уявлені спільноти, с. 25

характерний політико-правовий характер²⁷. Адже згадаймо аргументацію Ернеста Гелнера, який передусім визначав усвідомлення взаємних обов'язків членів окремої групи один перед одним, аби вважати цю групу нацією.

Тож, ідентичність – це передусім про подібність або відмінність. Якщо ми говоримо про групову ідентичність, то це про подібність членів певної окресленої групи один з одним. Ця подібність може досягатися в різний спосіб, і на базі різних характеристик. Говорячи про національну ідентичність, ми можемо стверджувати, що маємо справу, перш за все, з особистісною усвідомленістю своєї приналежності до цієї нації. Способів визначати та концептуалізувати національну ідентичність – багато, але ми зупинились на найбільш релевантних нашій гіпотезі визначеннях.

Національна ідентичність – це усвідомлення взаємних прав та обов'язків перед своїми співгромадянами. Національна ідентичність формується за допомогою історичної пам'яті щодо славетного минулого та славетних пращурів. Результатом будування національної ідентичності – є готовність вмерти на вбивати за Батьківщину. Проте пострадянська школа часто ототожнює національну ідентичність із етнічною. Тож, що таке етнічна ідентичність?

1.2. Аналогія релігійної ідентичності на етнічну та національну ідентичності

В наукових роботах, які зосереджені на дослідженні Радянського Союзу і різних аспектах його історії, політики та культури, автори визначають його як «багатонаціональну державу». Однак, чи дійсно це так? Чи не доречніше було називати і визначати в наукових текстах, Радянський Союз як поліетнічну державу?

Проблема в тому, що національна ідентичність часто корелюється і співпадає з етнічною ідентичністю. Яскравий приклад, український етнос та

---

²⁷ Саніна Т. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд. *Наукові записки НаУКМА*. 2005. Т. 46, с. 24

українська нація. Ми, як громадяни України, можемо визначати самих себе, як етнічних українців. Однак, маючи паспорт держави Україна, ми визначаємо самих себе, як громадян України, таким чином приписуючи себе до української нації.

В розділі 1.1. ми згадували Ентоні Сміта, який виділяв військові присяги, паспорти, національні свята тощо, як важливі елементи самоідентифікації індивідів з певною нацією. Тоді ми зазначили, що на відміну від своїх колег, які також досліджували феномен національної ідентичності, використовуючи здебільшого аргументи спільної історичної пам'яті та традицій, елементи Ентоні Сміта є аргументами для більш матеріальних доказів приналежності. Цікаво, що, на його думку, історичні та символіко-культурні атрибути більш притаманні етнічній ідентичності.²⁸ Саме тому ми зазначали, що етнічна та національна ідентичність часто збігаються.

Проте, в більшості дослідників, саме питання розрізнення етносу на нації викликає проблеми через плутанину шкіл. Адже представники пострадянської науки, на відміну від представників західних шкіл, ототожнюють національність з такими поняттями, як «народність» та «етнос»²⁹. Через це, здебільшого, і виникає плутанина при визначенні ідентифікатора певної окремої групи. Адже, на пострадянському просторі, частіше за все, поняття «нації» виступає допоміжним щодо поняття «етносу». Проте, представники західних шкіл вкладають в поняття «національності» передусім політичну забарвленість, роблячи його еквівалентом понять «нація» та «громадянство»³⁰. Саме тому ми цілком вільно можемо визначати громадян Радянського союзу нацією, якщо використовувати як аргумент, її, передусім, політичний характер.

Однак, постає логічне питання, а ким вважали себе власне громадяни Радянського Союзу. Найбільш релевантним кроком для цього дослідження буде звернення до державного гімну СРСР. В постанові Політбюро ЦК ВКП (б) від 14

---

²⁸ Сміт Е. Національна ідентичність, с. 30

²⁹ Саніна Т. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд, с. 24

³⁰ Там само с. 24

грудня 1943 року про гімн Союзу Радянських Соціалістичних Республік було прийнято наступний варіант тексту у авторстві Сергія Міхалкова та Ель-Регістана (подається мовою оригіналу):

*Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки Великая Русь.
Да здравствует созданный волей народов,
Единый, могучий Советский Союз!
Славься, Отечество наше свободное,
Дружбы народов единый оплот!
Знамя советское, знамя народное
Пусть от победы к победе ведет!
Сквозь грозы сияло нам солнце свободы,
И Ленин великий нам путь озарил.
Нас вырастил Сталин – на верность народу,
На труд и на подвиги нас вдохновил.
Славься, Отечество наше свободное,
Счастья народов надежный оплот!³¹*

Тож, ми можемо зробити висновок, що бюрократичний апарат Радянського союзу передусім визначав дефініцію групи людей в межах кордонів СРСР, як народу. В тексті гімну навіть є натяк на ототожнення радянського стягу з народним. Отже, ми цілком можемо вважати, що громадяни Радянського Союзу визначались його бюрократичним апаратом як народ.

Ми вже вказували на те, що пострадянська наука майже не відрізняє поняття «нація», «етнос» та «народ» одне від одного. Більше того, поняття «народність» та «народ» також народилися на російських теренах у дискурсі слов'янофілів. Для російської історіографії кінця XIX ст. – початку XX ст.

---

³¹ Полный текст Государственный гимн СССР, 14 декабря 1943 г. / Баварская государственная библиотека (БСБ, Мюнхен).
URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0027_hym&object=translation&l=ru

характерний еволюційний характер визначення понять «народ» «народність» та «нація».

Якщо ми звернемось до «Великої енциклопедії» під редакторством Сергія Южакова, яка була видана друком в 1903 році, то ми побачимо, як Южаков практично ототожнює поняття «народність» і «національність», визначаючи їх як групу людей, які є етнічно об'єднаними, зазначаючи при цьому, що «народність» етнічно однорідніша. «Національність» в свою чергу відрізняється «багаточисельністю та культурно-самобутнім характером»³². А от те, що відрізняє «націю» від «національності» та «народності» – це усвідомлення своєї єдності³³.

Южаков також вбудував ці три поняття в етногенетичну ієрархічну схему, згідно з якою: першу ланку займає «народність», яка визначається Южаковим спільним походженням і спільною мовою окремо взятої групи людей; на другій ланці розміщено «національність» з її спільною не тільки мовою, а й культурою; третю, вищу ланку займає «нація», для якої Южаков виділяє спільну культуру та усвідомлення своєї єдності³⁴. Тут варто звернути увагу на те, що навіть російські вчені ХХ ст. визначали націю як таку, що потребує усвідомлення приналежності до цієї нації її членами.

Проте представником етногенетичної ієрархії цих понять був не тільки Сергій Южаков, але, наприклад, і Олександр Пресняков, радянський історик, який взагалі відмовлявся визначати поняття «народності» й «нації», та давати їм відповідні дефініції. Однак, Пресняков був представником тієї когорти вчених, які ієрархізували ці поняття. Таким чином, Пресняков розглядав ці поняття в якості поступових перехідних ланок – від «народності» (расовий інстинкт) до «нації» (політична свідомість)³⁵. Знову звертаємо увагу на характер визначення нації як, передусім, політичного утворення.

---

³² Большая энциклопедия. Том 13 / ред. С. И. Южаков. Санкт-Петербург : Просвещение, 1903, с.660, с. 714.

³³ Там само с. 715

³⁴ Большая энциклопедия. Том 13, с. 714

³⁵ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т.І: Киевская Русь. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1938, с.8

Однак, визначення «нації» та «народності» російськими науковцями кінця XIX ст. – початку XX ст., передусім, важливі для нас, як підґрунтя для радянських етногенетиків. Наприклад, в 1913 році вперше побачила світ стаття Йосифа Сталіна «Марксизм і національне питання». В цій статті Сталін визначав націю, як «історично усталену стійку спільноту людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя й психологічного складу, що проявляється в спільності культури. При цьому само собою зрозуміло, що нація, як і будь-яке історичне явище, підлягає законові зміни, має свою історію, початок і кінець»³⁶. Згодом таке визначення нації стане усталеним для радянської науки.

Визначення «нації» Сталіним передусім збігається з консолідованим визначенням насамперед етнічної групи. Спільна мова та культура здебільшого характерна етносам. За вже згаданим нами Ентоні Смітом: «Етнічна група – це тип культурної спільноти, що надає великої ваги міфіві про походження та історичній пам'яті і вирізняється однією, а то й кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями»³⁷. В контексті цієї дефініції, важливо згадати, і наголосити на тому, що значна кількість дослідників національної ідентичності, наприклад, Ернест Ренан, Вітторіо Хьосле, Бенедикт Андерсон, зазначали, що релігія та мова ніколи не будуть достатніми елементами, аби формувати національну ідентичність. В цьому полягає перша відмінність між етнічною ідентичністю та національною.

Визначення українськими дослідниками поняття «народ» мало чим відрізнялось від російських. Володимир Шаповал у «Юридичній Енциклопедії» визначав поняття «народ» як «населення держави, що утворює єдину спільність незалежно від кількості національних спільнот, які в ній існують... У міжнародному праві термін іноді застосовується у значенні нація»³⁸. Передусім, схожість визначень знаходимо в ототожненні понять «нація» і «народ».

---

³⁶ Цит. за Юсова Н. М. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність». *Український історичний журнал*. 2006. № 4, с. 103

³⁷ Сміт Е. Національна ідентичність, с.30

³⁸ Юридична енциклопедія Т.4 / ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Енциклопед. вид-во, 2002, с. 46

Ще одне визначення поняття народ знаходимо у «Великому енциклопедичному юридичному словнику» знову-таки за авторством Володимира Шаповала: «Народ – юридичний термін, пов’язаний за змістом з ідеєю народного суверенітету. Цей термін має два значення, які в багатьох випадках поєднуються. По-перше, народ – це сукупність усіх громадян, політична спільнота, що фактично передбачає існування держави. По-друге, народ – це сукупність усіх виборців, або виборчий корпус»³⁹. Ця дефініція релевантна щодо нашої теорії визначення радянської ідентичності як національної. Адже радянський бюрократичний апарат наголошував на визначенні радянських громадян, як радянського народу. Саме тому акцентування на характері народу, як, передусім, політичної спільноти сприяє ототожненню поняття «нації» з поняттям «народу» в рамках західної школи визначення цих понять.

До речі, про західну школу, Альберт Джонгман та Алекс Шмід визначають поняття «народ» як: «певну общину з єдиною історією, мовою, однаковими культурними характеристиками, члени якої поділяють ідею, що вони зв’язані один з одним і що вони відрізняються від інших груп своєрідністю»⁴⁰. Це визначення корелює, з одного боку, з теорією Ернеста Гелнера про визнання взаємних прав та обов’язків, як переважну рису для того, аби вважати певну групу людей нацією. А з іншого боку, ми можемо провести кореляційний зв’язок цього визначення із визначенням Смітом «етнічних груп», для яких вагомими елементами є спільна мова та територія проживання.

Проте, на додачу, Ентоні Сміт розділяв етнічні групи на етнічні категорії та етнічні спільноти. Таким чином, *етнічні категорії* він визначав, як певну сукупність індивідів, яких можна диференціювати як окрему історичну та культурну групу, проте зробити це повинен хтось, хто не співвідносить себе з цією сукупністю людей – чужинець. Важливо зазначити, що члени етнічної

---

³⁹ Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. Ю. Шемшученко. 2-ге вид. Київ : Юрид. думка, 2012, с. 517

⁴⁰ Міжнародна поліцейська енциклопедія Т.1 / ред.: Ю. І. Римаренко та ін. Київ : Концерн «Вид. дім «Ін Юре», 2003, с. 392

категорії можуть не усвідомлювати себе, як окрему етнічну категорію та співвідносити себе з більшою та ширшою сукупністю людей.⁴¹ Ентоні Сміт наводив як приклад, турків в Анатолії до 1900 року, які не сприймали себе як власне турків, визначаючи себе в рамках османської, або навіть ісламської ідентичності.

Цей випадок є досить релевантним для побудови нашої власної аргументації щодо визначення етнічної ідентичності загрозливою для побудови широкої і безпечної радянської ідентичності. Адже Османська імперія також була багатоетнічною державою до свого розпаду в 1922 році. Якщо навіть турки, панівний та націєутворюючий етнос, перш за все визначали себе османами, то жага радянського бюрократичного апарату побудувати над розрізненими етнічними категоріями та групами одну велику радянську ідентичність вже не має здаватися безглуздою.

Однак, ми не можемо вважати цей аргумент достатньо вичерпним через те, що українці – не етнічна категорія, так само, як поляки, грузини або ж вірмени. Ми можемо стверджувати, що навколо етнічних груп практично неможливо вибудувати етнічну ідентичність, через складнощі з самоідентифікацією себе як окремої спільноти. Адже етнічні категорії відрізняються відсутністю міфу про спільне походження, а також відсутністю спільної історичної пам'яті.⁴² Як тоді ми можемо визначати панівні етноси, що населяли Радянський Союз, які ми можемо протиставити етнічним категоріям, і які здатні самостійно побудувати власну ідентичність – *етнічні спільноти*.

Серед утворюючих атрибутів етнічної спільноти, окрім вже зазначених міфу про спільне походження та спільну історичну пам'ять, Ентоні Сміт виділяє ще такі:

- 1) групова власна назва;
- 2) один або більше диференційних елементів спільної культури;
- 3) зв'язок із конкретним «рідним краєм»;

---

⁴¹ Сміт Е. Національна ідентичність, с. 30

⁴² Сміт Е. Національна ідентичність, с. 31

4) чуття солідарності у значної частини населення⁴³.

По-суті, етнічні категорії відрізняються від етнічних спільнот ідентифікатором: для етнічних категорій – це чужинець, для етнічних спільнот – члени спільноти. Саме тому самоідентифікація можлива переважно у етнічних спільнот. Наприклад, Вернон Дайк, американський політолог, також визначає етнічну спільноту, як таку, члени якої вважають себе такими, що розділяють певну окрему ідентичність. Ця ідентичність, в більшості випадків, заснована на расі чи спільних культурних характеристиках, зазвичай це мова або релігія. Вернон Дайк також додає, що ця група осіб може або не може думати про себе як про націю, проте це має сильніші наслідки для політичної автономії чи незалежності.⁴⁴ Тут ми знову стикаємося з думкою, що релігія та мова мають практично визначальну роль для створення етнічної ідентичності, на відміну від національної.

Думку про те, що вагомими атрибутами для побудови етнічної ідентичності є мова та релігія розділяє і Жоан Нагель, політична та культурна соціологиня. Серед додаткових атрибутів, вона також виділяє культуру, зовнішній вигляд, походження/регіональну приналежність.⁴⁵ Таким чином, приналежність, тобто спільне походження формує етнічну ідентичність. Ентоні Сміт визначав це як одну з рис релігійної ідентичності, зазначаючи, що релігійна ідентичність виникає там, де передусім є певна спільність у спілкуванні, навколо якої відбувається гуртування групи людей⁴⁶. Сміт додавав, що релігійна ідентичність «спирається на об'єднання культури та її елементів – вартостей, символів, міфів і традицій»⁴⁷. Тут варто звернути увагу на міф, як вагому складову релігійної ідентичності. Адже дефініція релігійної ідентичності своєю суттю нагадує дефініцію етнічної ідентичності з характерним для неї міфом про походження.

---

⁴³ Сміт Е. Національна ідентичність, с. 31

⁴⁴ Van Duke V. The Individual, the State, and Ethnic Communities in Political Theory. *World Politics*. 1977. Vol. 29, no. 03, p. 344

⁴⁵ Nagel J. Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture. *Social Problems*. 1994. Vol. 41, no. 1, p. 153

⁴⁶ Сміт Е. Національна ідентичність, с. 16

⁴⁷ Там само с. 16

Спершу варто розібратися, на що впливає міф, та яка роль у створенні ідентичностей. Георг Шопфлін зазначає, що міф – це один із способів встановлення і визначення колективами, а особливо, націями основ власного буття, систем моралі та ціннісних систем.⁴⁸ Узагальнюючи, міф є «набором вірувань, зазвичай викладених у вигляді розповіді, яку підтримує спільнота про себе»⁴⁹. Важливо зазначити, що міф не є історично підтвердженим, ми не можемо стверджувати його істинність, тому ми, передусім, спираємось на власне сприйняття цього міфу.

Тетяна Тхоржевська, кандидатка історичних наук, вважає, що будь-яка ідентичність, неважливо чи-то національна, етнічна, релігійна, завжди корелюється міфом, або ж «освячена» міфом.⁵⁰ Важливою передумовою процесу самоідентифікації індивіда у якості члена певної групи, частини якогось цілого є факт існування «міфологічних констант»: сакрального походження, викупних жертв, культурних героїв.⁵¹ Тетяна Тхоржевська називає це «міфом про самосприйняття»⁵². Аналізуючи міфологічні константи, ми можемо прийти до висновку наявності кореляції між ними та панівними рисами етнічної, національної та релігійної ідентичностей, для яких «міф про самосприйняття» є панівним.

Ми також можемо зробити припущення, що явна антирелігійна політика Радянського союзу, яка набула своєї сили передусім під час секретарства Хрущова, корелює із спільним для національної та релігійної ідентичностей міфом про самосприйняття. Тож, релігія для бюрократичного апарату СРСР була не ворогом, а конкурентом за визначення групової ідентичності радянських громадян.

Яскравим доповненням цієї тези слугує Ярослав Грицак, а точніше Бертран Рассел, якого він цитував. Тож, Бертран Рассел дотримувався думки, доктрина

---

⁴⁸ Schöpflin G. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. Myths and Nationhood / ed. by G. Schöpflin, G. Hosking. New York, 1997, p. 19

⁴⁹ Ibid. p. 19

⁵⁰ Тхоржевська Т. Образ «чужого» в радянському кінематографі та (пост) радянська ідентичність. Народознавчі зошити. 2021. № 6, с. 1436

⁵¹ Цит. за Тхоржевська Т. Образ «чужого» в радянському кінематографі та (пост) радянська ідентичність, с. 1436

⁵² Тхоржевська Т. Образ «чужого» в радянському кінематографі та (пост) радянська ідентичність, с. 1436

марксизму за аналогією повторює Святе Письмо, вибудовуючи чітку схему: Маркс бере на себе роль старозавітного пророка; за Бога виступає діалектичний матеріалізм; обраним народом є пролетаріат, а Месією – комуністична партія, структура, яка обіцяє спасіння; фіналом цієї схеми виступає революція, таке собі друге пришествя Христа, в нашому випадку – комунізму⁵³. Послугуючись цією схемою, аргументація про релігію як конкурента, а не ворога, стає релевантнішою. Залишається питання, чи не виступає дихотомія конкурент\ворог парою синонімів? На нашу думку – ні. Адже конкурент – це передусім той, з ким у вас збігається мета, якої ви намагаєтесь досягнути. У релігії і радянської пропаганди – одна мета – згуртувати певну групу людей.

Ця теза знаходить підтвердження, Тетяна Тхоржевська стверджує, що вже згаданий нами «міф про самосприйняття» не можна ігнорувати, а навпаки, потрібно зосередити на ньому всю увагу, якщо окремо взята група людей прагне до того, аби називатися спільнотою, або насправді нею бути⁵⁴. Поєднуючи цю тезу із тезою Ернеста Гелнера про взаємні права та обов'язки як вагому рису національної ідентичності, будемо ще одну ланку для доказу нашої гіпотези.

Тож, «міф про самосприйняття» характерний як для етнічної та національної ідентичностей, так і для релігійної. Постає ще одне питання, хто цей міф контролює. Георг Шопфлін вважає, що найкращими кандидатурами для цього виступають політичні еліти, які послугуються допомогою інтелектуальних еліт⁵⁵. Шопфлін вважає, що тільки еліти здатні потрібним чином мобілізувати спільноту для подальшого зміцнення спільних для цієї спільноти цінностей. В частині 1.1. ми згадували Ентоні Сміта, який зазначав, що провідна роль формування національної ідентичності належить інтелектуальним елітам. Отже, ми можемо зробити висновок, що кореляційний зв'язок релігійної ідентичності із національною, стає міцнішим. А також, ми можемо таким чином аргументувати антирелігійну політику Микити Хрущова (див. 2.1.).

---

⁵³ Грицак Я. Історики і час. УКУ. URL: <http://ucu.edu.ua/library/9077/>

⁵⁴ Тхоржевська Т. Образ «чужого» в радянському кінематографі та (пост) радянська ідентичність, с. 1437

⁵⁵ Schöpflin G. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths, p. 21

В частині 1.1. ми також описували бачення різними дослідниками поняття «національної ідентичності», більшість із них спиралися на пам'ять про героїчне минуле, яка створює потрібний зв'язок для згуртування спільноти. Георг Шопфлін вважає, що «міф про самосприйняття» повинен корелюватися з колективною пам'яттю, яка причетна до його побудови⁵⁶. Реагуючи на цю тезу, Тетяна Тхоржевська зазначає, що радянська ідентичність спирається на це. Який ми можемо зробити з цього висновок? Ми маємо наступні засновки:

1. міф про самосприйняття характерний для релігійної, етнічної та національної ідентичностей;
2. міф про самосприйняття корелюється із колективною пам'яттю;
3. національна ідентичність побудована на пам'яті про героїчне минуле пращурів;
4. радянська ідентичність спирається на міф про самоприйняття.

Отже, враховуючи вище перераховані засновки, ми можемо стверджувати що маючи в основі свого існування міф про самосприйняття, радянська ідентичність визначається або етнічною, або релігійною, або національною. Етнічну та релігійну ідентичності ми не беремо до уваги (хоч вони і конкурують, але не визначають достатньою мірою радянську ідентичність), залишається лише національна ідентичність.

Продовжуючи аргументаційну лінію, яка спирається на міф про самосприйняття, ми повинні взяти до уваги факт, що для міфологічної свідомості характерний поділ навколишнього світу на «чужих» та «своїх»⁵⁷. По суті, це класичний приклад Я\Ми-свідомості, коли індивід сприймає певну групу людей, які входять в ідентифікатор «ми» як «своїх», а всіх, хто не входить в ідентифікатор «ми» як «чужих». Про це писав Вітторіо Хьосле (див. 1.1.), визначаючи поділ людей на «своїх» та «чужих» як останню ланку в ієрархії визначення колективної ідентичності.

---

⁵⁶ Schöpfelin G. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths, p. 25

⁵⁷ Тхоржевська Т. Образ «чужого» в радянському кінематографі та (пост) радянська ідентичність, с. 1437

Тож, як побудована свідомість, яка поділяє людей на «своїх» та «чужих»? Насправді, схема поділу на «своїх» і «чужих» схожа на класичні казкові тропи, де «свої» – це передусім протагоністи, персонажі, які виступають на боці добра, вони ласкаві, з приємними посмішками, а їхня роль вам зрозуміла і близька. «Чужі» ж – це антагоністи, персонажі, які виступають на боці зла, зазвичай їх малюють із викривленими рисами обличчя та певними тілесними вадами. Радянські антирелігійні (і не тільки) пропагандистські плакати є чудовим доказом цієї теорії.

До речі, в подібних теоріях про дихотомію «свій»\«чужий», в категорію «чужий» зазвичай потрапляють ті, хто знаходиться за межами цієї групи. Це може бути як той, хто не розділяє певні цінності, якщо ми говоримо про релігійну ідентичність, а можуть бути і ті, хто знаходиться за межами державного кордону, якщо ми говоримо про національну ідентичність. Тому важливо зазначити, що особливістю саме радянської ідентичності є характер категорії «чужих» – вона не обмежується виключно географічним простором⁵⁸. Тетяна Тхоржевська стверджує, що для радянської версії міфу про самосприйняття були необхідні «внутрішні чужі», тобто внутрішні вороги⁵⁹.

За аналогією з ієрархією нечистої сили, характерної для міфів, варто уточнити цю особливість саме радянського міфотворення. На горі ієрархії нечистої сили у міфах стоїть сам Нечистий, він має власних підопічних (відьми, чорти, русалки тощо), для радянського міфотворення характерним злом виступає колективний захід, але його намісники наявні і всередині держави.⁶⁰

Отже, етнічна ідентичність відрізняється від національної передусім своїм історичним утворенням. Національна ідентичність також має історичність своїм аргументом. Проте, важливо пам'ятати, що характерними ідентифікаторами для етнічної ідентичності є мова та релігія, які, в свою чергу, ніколи не будуть

---

⁵⁸ Тхоржевська Т. Образ «чужого» в радянському кінематографі та (пост) радянська ідентичність, с. 1437

⁵⁹ Там само с. 1437

⁶⁰ Там само с. 1437

достатніми ідентифікаторами для формування національної ідентичності, роблячи її таким чином передусім політичним утворенням.

Проте, національна ідентичність, так само як і релігійна, мають деяку схожість із релігійною ідентичністю. Спільним ідентифікатором для цих трьох ідентичностей виступає їх міфотворчий характер. А саме «міф про самосприйняття», який і перетворює релігію на конкурента для національної ідентичності.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ СРСР ЩОДО СТВОРЕННЯ ВЛАСНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Есенціалістське значення політичного режиму Й. Сталіна та М. Хрущова

В попередньому розділі ми визначали, що таке національна ідентичність, в чому її відмінність від етнічної чи релігійної, а також виокремили суть «міфу про самосприйняття», тим самим підтверджуючи свою гіпотезу про радянську ідентичність як національну. Проте, варто зауважити, що окреслений період дослідження – це майже початок становлення цієї ідентичності, початок формування відповідного образу «радянської людини», початок будування спільної колективної пам'яті та героїчного минулого.

Саме тому контекст цього будування вкрай важливий, адже по-суті, від контексту залежить швидкість формування єдиної ідентичності та її сила. Політичний режим, який встановився на той момент в Радянському Союзі дає нам можливість створювати відповідне уявлення про способи формування радянської ідентичності. Для аналізу нами було обрано тоталітаризм Йосифа Сталіна та більш помірний, але все ще авторитарний режим Микити Хрущова.

Визначенням особливостей тоталітарного політичного режиму займалася широка низка дослідників, серед них Клод Лефор, Ханна Арендт, Карл Поппер, Карл Фрідріх, Збігнев Бжежинський тощо. Кожен з них окреслював різні риси тоталітаризму. Уніфіковану дефініцію цього поняття важко визначити. Проте в 1952 році на науковому симпозиумі в США, зміст поняття «тоталітаризм» було окреслено. Тож, «тоталітаризм – це закрыта і нерухома соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується і контролюється з єдиного центру»⁶¹.

---

⁶¹ Кульчицький С. В. Тоталітаризм. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Totalitaryzm>

Французький політичний філософ Клод Лефор в своїй книзі «Політичні форми сучасного суспільства» зазначав, що окрім основної найочевиднішої риси тоталітарних режимів – здійснення обмеження над кожною категорією населення – існують й інші менш очевидні риси. Описуючи саме сталінський тоталітаризм, Клод Лефор стверджував, що це така модель суспільства, де кожна його частина корелюється, навіть пов'язується, з іншими частинами суспільства, формуючи таким чином єдиний шлях розвитку – будівництво соціалізму⁶². По суті, під цей опис ми цілком можемо помістити певну зв'язність владних структур, коли влада вертикальна, і кожна ланка виконує накази того, хто стоїть на вершині цієї вертикалі.

Адже тоталітаризм – це також про циркуляцію політичної влади через агентів головної владної структури – Комуністичної партії: партійних членів та таємної поліції. Таким чином створюється ієрархічна владна схема: керівний орган (верховний лідер) – ті, хто виконує його накази⁶³. В нашому випадку, описана ієрархічна схема виглядатиме наступним чином: Йосиф Сталін – ті, хто виконує його накази.

Взагалі, Клод Лефор виділяє цю особливість як вагому визначальну рису тоталітаризму. Адже за наявності такої ієрархії сам концепт влади викривляється, тоталітарний режим передбачає злиття державної влади із позицією індивіда, який цією владою володіє⁶⁴. По-суті, вище зазначену рису можна пояснити наступним чином, тоталітаризм – це єдність народу з істиною вождя. Коли вся сукупність громадян певної держави змушена коритись нормам однієї людини.

Проте, таке злиття влади, уособленої в одній людині, та народу не випадкове. «Це та сама необхідність, яка вимагає злиття держави з суспільством, політичної влади з державним апаратом і лідерів один з одним. Іншими словами, шляхом перевернення демократичної логіки влада перестає позначати порожнє

---

⁶² Lefort C. The Political Forms of Modern Society. Massachusetts : Polity Press, 1986, p. 284

⁶³ Ibid. p. 284

⁶⁴ Ibid. p. 285

місце: вона матеріалізується в органі (або, в крайньому випадку, індивідуумі), який, як передбачається, здатний зосередити в собі всі сили суспільства»⁶⁵.

Доречно, що Лев Троцький, ідеолог троцькізму, однієї із ревізій марксизму, а своїй кризі, присвяченій життю Сталіна, писав: ««Держава – це я» – майже ліберальна формула в порівнянні із сталінським тоталітарним режимом. Людовик XIV ототожнював себе тільки з державою. Представники папства ототожнювали себе як з державою, так і з Церквою, але тільки в епоху світської влади. Тоталітарна держава виходить далеко за межі цезаро-папізму, оскільки вона також охопила всю економіку країни. Сталін, на відміну від «Короля сонця», може просто сказати: «суспільство – це я»⁶⁶. Насправді, цим одним коротким висловлюванням, Троцький досить влучно описав головну рису сталінізму, про яку і зазначалось вище – ототожнення індивіда, який уособлює владу із народом. Адже це не просто формування політичного порядку денного, це переробка розрізнених етнічною ознакою радянських громадян в одну радянську націю.

Проте, цими рисами сталінський тоталітаризм не обмежується. В частині 1.2. ми зазначали, що для «міфу про самосприйняття» дуже важливий поділ світу на «своїх» та «чужих». При цьому зазначалося, що для радянського міфотворення ідентифікатор «чужий» не обмежується зовнішнім ворогом, потрібні внутрішні прибічники зла. Для таких «прибічників» навіть виділили окремий термін та статтю в Конституції. Згідно із 131 ст. Конституції Союзу радянських соціалістичних республік від 1936 року: «Кожен громадянин СРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати суспільну, соціалістичну власність, як священну і недоторканну основу радянського ладу, як джерело багатства і могутності Батьківщини, як джерело заможного і культурного життя всіх трудящих. Особи, які роблять замах на суспільну, соціалістичну власність, є ворогами народу»⁶⁷.

Наявність внутрішніх ворогів, точніше важливість відчутності поділу на класи, а відповідно і боротьбу з тими, хто порушує цю однорідність, Клод Лефор

---

⁶⁵ Lefort C. The Political Forms of Modern Society, p. 285

⁶⁶ Цит. за Lefort C. The Political Forms of Modern Society, p. 275

⁶⁷ Конституция СССР (1936)/исходная редакция – викитека. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_СССР_\(1936\)/Исходная_редакция](https://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_СССР_(1936)/Исходная_редакция).

виділяв як другу ознаку тоталітарного режиму Сталіна. Він це називав «принципом внутрішнього поділу суспільства»⁶⁸, зазначаючи, що існування таких соціальних прошарків як куркулі та буржуазія, які залишилися від старого порядку, і яких звинувачують у роботі на користь іноземного імперіалізму, роблять неможливим будівництво безкласового суспільства⁶⁹. Радянська пропаганда широко використовувала троп «внутрішніх ворогів». Слід згадати хоча б відомий афоризм, який використовується навіть в пострадянських державах – «Хто не з нами, той проти нас».

Ханна Арендт також зазначає, що поділ на «своїх» і «чужих» є однією із ключових умов виникнення тоталітарних режимів. Вона додає, що цей поділ перетворює розрізнені класи на атомізовані маси, які краще піддаються масовій пропаганді.⁷⁰ По-суті, населення, яке піддають пропаганді, перетворюючи його на знеособлену масу, перестає бути суб'єктом влади, перетворюючись на об'єкт. Наталія Лаас вслід за Ханною Арендт вважає, що особливістю радянського тоталітарного режиму є об'єктивація громадян під впливом тоталітарної системи, яка позбавляє їх права голосу та можливості тиску на владу⁷¹.

В контексті визначення ознак тоталітарних режимів, ми не можемо оминати дослідження Карла Фрідріха та Збігнєва Бжежинського та їхню роботу «Тоталітарна диктатура і автократія». Тож, серед ознак тоталітаризму вони виділяли:

- 1) ідеологія (вона охоплює всі сфери людського життя, проголошуючи досягнення «вищої мети», в нашому випадку – комунізму);
- 2) наявність єдиної правлячої партії, на чолі з єдиним лідером;
- 3) влада контролює всі джерела інформації в державі, включаючи освіту, науку та мистецтво;

---

⁶⁸ Lefort C. The Political Forms of Modern Society., p. 285

⁶⁹ Lefort C. The Political Forms of Modern Society, p. 285

⁷⁰ Арендт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.

⁷¹ Лаас Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000- х рр. Український історичний журнал. 2010. №4. с. 178

4) залякування населення за допомогою терору, а також його використання проти реальних або уявних ворогів;

5) контроль над приватною сфера громадян;

6) централізоване управління економікою.⁷²

Таким чином, яким нам вимальовується тоталітарний режим Сталіна та його роль у формуванні радянської ідентичності? Ми можемо зробити наступний висновок, для того, аби побудувати ідеальне радянське суспільство із ідеальною радянською людиною, потрібно знищити всіх тих, хто під цю «ідеальність» не підпадає, тобто ворогів народу. На це і була направлена політика Сталіна перед початком Другої світової війни (1939 – 1945 рр.), яка досягла свого апогею після Постанови Політбюро ЦК ВКП (б), від 31 липня 1937 р. і оперативного наказу Народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00447 про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів від 30 липня 1937 р.. Важливо зазначити, що Постанова від 31 липня була опублікована, на відміну від наказу № 00447, який заархівували під грифом «цілком таємно».

В наказі було перераховано «контингент, який підлягає репресії». Туди ввійшли:

- колишні кулаки, які повернулися після відбуття покарання і продовжують вести активну антирадянську підривну діяльність; кулаки, які втекли з таборів; кулаки, які були, або є членами повстанських, фашистських, терористичних і бандитських формувань, що відбули покарання, сховалися від репресій або втекли з місць ув'язнення і відновили свою антирадянську злочинну діяльність;
- члени антирадянських партій (есери, грузмеки, муссаватисти, іттіхадісти і дашнаки), колишні білі, жандарми, чиновники, карателі, бандити, переправники, реемігранти, які сховалися від репресій, втекли з місць ув'язнення і продовжують вести активну антирадянську діяльність;

---

⁷² Friedrich C., Brzezinski Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. New York : Frederick A. Praeger, 1962. p. 10–11.

- вже викриті слідчими і перевірені агентурними матеріалами найбільш ворожі і активні учасники ліквідованих зараз білогвардійських повстанських організацій, фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань;
- арештовані антирадянські елементи
- кримінальники (бандити, грабіжники, злодії-рецидивісти, контрабандисти-професіонали, аферисти-рецидивісти)
- кримінальні елементи, що знаходяться в таборах і трудпоселення і ведуть в них злочинну діяльність;
- всі перераховані вище контингенти, що знаходяться в даний момент в селі – в колгоспах, радгоспах, сільсько-господарських підприємствах і в місті – на промислових і торгових підприємствах, транспорті, в радянських установах і на будівництві⁷³.

Аналізуючи «контингент», який підлягав репресуванню, ми знаходимо цікаві деталі. Наприклад, що під репресії підпадають як ті, хто веде антирадянську діяльність, так і ті, хто вів цю антирадянську діяльність, зо що вже несе покарання. Інакше ніж «перестраховкою» ми це назвати не можемо. Особливо, враховуючи той факт, що в таємному наказі № 00447, зазначалося, що «операція (ред. з репресування) проводиться в дві черги. В першу чергу піддаються репресії кримінальники і кулаки, віднесені до першої категорії. У другу чергу кулаки і кримінальники, віднесені до другої категорії. До першої категорії відносяться всі найбільш ворожі з перерахованих вище елементів. Вони підлягають негайному арешту і *розстрілу*. До другої категорії відносяться всі інші менш активні, але все ж ворожі елементи. Вони підлягають арешту і

---

⁷³ Полный текст Постановление Политбюро ЦК ВКП(б), 31 июля 1937 г. и Оперативный приказ Народного Комиссара Внутренних Дел СССР № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов, 30 июля 1937 г. / Баварская государственная библиотека (БСБ, Мюнхен). deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert / 100(0) Schlüsseldokumente zur russischen und sowjetischen Geschichte (1917-1991) / Bayerische Staatsbibliothek (BSB, München). URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0010_bes&object=translation&l=ru.

ув'язненню в табори на термін від 8 до 10 років...»⁷⁴. Таким чином Сталін не просто ізолював «неідеальних» радянських людей, він їх знищував фізично.

При цьому, особливість тоталітарного режиму у вертикальній владі та єдність всіх громадян з істиною вождя, надає нам для аналізу наступне. Миколай Єжов, генеральний комісар держбезпеки та нарком внутрішніх справ СРСР, якому, в тому числі, було адресовано таємний наказ № 00447, при постановці завдання працівникам НКВС зазначав: «Зі всією революційною ненавистю ми повинні знищувати «ворогів народу». Можливо, певна кількість невинних людей теж буде знищена, але це не страшно, якщо під час операції «зайва тисяча буде розстріляна... Як бути з літніми? Якщо тримається на ногах, – стріляй»⁷⁵. Ситуація з помилково-звинуваченими також може вважатися певною перестраховкою зі сторони державної влади. А може слугувати закономірним наслідком самого наказу № 00447, тому що в ньому Сталін забороняв самостійно збільшувати цифри розстріляних без самих розстріляних. Саме тому для досягнення більшої поваги в очах вождя, репресувалося більше за план, на всякий випадок.

Але, як вже зазначалося, не тільки таємна поліція напряму підкорялась тому, хто був на вершині державної влади, тобто Сталіну. Клод Лефор стверджував, що третьою ознакою тоталітарних режимів можемо вважати значення будь-якої роботи в державі. Він писав, що інженери, державні службовці, юристи, вчителі, лікарі підкоряються державній владі, їхня робота не є їх власною відповідальністю⁷⁶. З вчителями ситуація найочевидніша, адже вони виховують нове покоління радянських людей, вони закладають потрібні істини в голови дітей, чия ідентичність тільки формується.

---

⁷⁴ Полный текст Постановление Политбюро ЦК ВКП(б), 31 июля 1937 г. и Оперативный приказ Народного Комиссара Внутренних Дел СССР № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов, 30 июля 1937 г. / Баварская государственная библиотека (БСБ, Мюнхен). deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert / 100(0) Schlüsseldokumente zur russischen und sowjetischen Geschichte (1917-1991) / Bayerische Staatsbibliothek (BSB, München). URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0010_bes&object=translation&l=ru.

⁷⁵ Цит. Ряшко В. І., Ряшко О. В. Насильство в політиці і практиці сталінського тоталітарного режиму (історико-правовий аспект). *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*. 2015. № 825, с. 271

⁷⁶ Lefort C. *The Political Forms of Modern Society*, p. 285

До речі, формування радянської ідентичності, особливо в сталінську епоху, відбувалось не тільки у дітей, дорослі мусили справлятися з новою для себе ідентичністю самотійно. Йохен Хельбек, професор історії, в своїй книзі, присвяченій щоденникам сталінської епохи, писав, що авторам щоденників сталінської епохи було важливо знайти того, ким вони, по суті, є, або того, ким їх хоче створити Сталін і його прибічники, а також вони шукали способи самотійно перетворити себе на цей образ радянської людини. «Вони писали, тому що стикалися з нагальними внутрішніми проблемами і шукали на них відповідь в щоденниковому «самодопиті». Їх щоденники були дієвими інструментами для втручання у власне Як і сполучення його з віссю революційного часу»⁷⁷. Такий «самодопит» ставить, в першу чергу, перед цим індивідом питання: «ким я був?». Адже люди повинні спершу зрозуміти, ким вони були, аби в подальшому ставити самому собі питання: «ким я став?».

Відповідь на питання: ким я став, дуже проста – частиною однорідною маси. Адже останньою рисою тоталітарних режимів взагалі та тоталітарного режиму Сталіна зокрема – відсутність соціальної неоднорідності, а також відсутність різноманітності способів життя, поведінки, переконань і думок. Тоталітаризм – це про уніфікацію звичаїв, смаків та ідей.⁷⁸ А роль законодавця історії, яка і створювала відповідні уніфіковані звичаї, смаки та ідеї, належала Сталіну.

Цікавий приклад такої уніфікації смаків – партійна постанова, видана у квітні 1932 року, яка закликала до формування єдиного Союзу Радянських письменників. З цього моменту вся радянська література повинна була створюватися в єдиному стилі соціалістичного реалізму, вказуючи шлях до нового суспільства і допомагаючи в просуванні до нього. Ключем до освоєння естетики соціалістичного реалізму було правильне осягнення художником напряму історичного розвитку. Тільки ті художники, які найкращим чином

---

⁷⁷ Hellbeck J. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. London : Harvard University Press, 2006, p. 7-8

⁷⁸ Lefort C. *The Political Forms of Modern Society*, p. 285

розуміли цей процес, могли вважатися по-справжньому комуністичними.⁷⁹ Тож, Сталін створював образ радянської людини, його політика була направлена на уніфікацію суспільної думки, цьому слугував і його тоталітаризм

Але Микита Хрущов, прийшовши до влади, змінив вектори своєї політики. Він зосередився на низькоінтенсивному розподілі матеріальних благ. Сталін на цьому практично не акцентував свою політику. Але Хрущов вважав, що рух до комунізму неможливий без використання матеріального стимулу в якості центрального принципу. Попри показову різницю ведення політики Сталіним і Хрущовим, ми не можемо стверджувати, що зміни торкнулися самого концепту формування радянської людини та її відповідної ідентичності. Адже не варто забувати про спадкоємність політичних структур та провідну ідею «шляху до комунізму», яка залишилась сталою і після смерті Сталіна.

Тут ми також наголошуємо про збереження суспільних інститутів та провідних механізмів ведення політики, які були характерні для сталінізму, і які «дісталися в спадок» Хрущову: комуністична партія, КДБ, таємна міліція, вертикальна державна влада, судова система, плановий характер економіки (п'ятирічки), ідеологія соціалізму тощо. Однак, варто відзначити, що масовий терор та репресії, якими відзначався сталінізм, зменшили свої оберти.⁸⁰

Проте, для нашого дослідження, Хрущов в першу чергу важливий своєю антирелігійною кампанією. Різке зростання антирелігійної пропаганди відбулося в липні 1954. Антирелігійна пропаганда продовжувався на повну силу, поки не була зупинена постановою ЦК від 10 листопада 1954 р. під назвою «Про помилки проведення науково-атеїстичної пропаганди серед населення»⁸¹. Основний сенс цієї постанови в тому, що ЦК визнає свою помилку, і вимагає припинити ображати почуття віруючих людей. Адже мета науково-атеїстичної пропаганди в тому, аби показати сильніші позиції науки перед релігією. Цю резолюцію від імені Комітету підписав Хрущов.

---

⁷⁹ Hellbeck J. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*, p. 292

⁸⁰ Chernyshova N. *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. London : Taylor & Francis, 2013. P. 202–204

⁸¹ Grossman J. D. Khrushchev's anti-religious policy and the campaign of 1954. *Soviet Studies*. 1973. Vol. 24, no. 3. p. 374

Тоді вважалося, що антирелігійна кампанія була спровокована опозицією Хрущова, зокрема Маленковим. Однак, зараз вважається, що ця кампанія була першим кроком відкритої боротьби проти релігії, якою була позначена епоха секретарства Хрущова. Доказом цього твердження можемо вважати опубліковану у 1961 році секретну Постанову ЦК КПРС «Про посилення атеїстичної пропаганди»⁸² від 7 липня 1954 р. Ця секретна постанова була без особистого підпису Хрущова, але як внутрішні, так і зовнішні докази переконливо вказують на те, що відповідальною особою був саме він.

Докази знаходимо в тексті самої постанови. По-перше, це партійна відповідальність за антирелігійну пропаганду та занепокоєння з приводу поганого впливу релігійних практик на сільське господарство. Наголос на партійній відповідальності важливий, адже це одна із особливостей політики Хрущова після розвінчання культу особи – відновлення авторитету партії в усіх сферах радянського життя⁸³. Другим доказом можемо вважати подорожі Хрущова по території СРСР в 1953 і 1954 роках. Ці подорожі вилились в резолюцію, в якій зазначалось: «Святкування релігійних свят, часто супроводжуване багатоденним пияцтвом і масовим забоем худоби, завдає великої шкоди сільському господарству, відволікає тисячі людей від роботи та порушує трудову дисципліну»⁸⁴. По-суті, тут ми говоримо в першу чергу про наголос на шкоді, яку завдає релігія сільському господарству, відволікаючи їх від роботи.

Отже, який ми можемо зробити висновок, Сталін та Хрущов, попри різність підходів до управління державою, все одно були зосереджені на одному – на формуванні радянської людини, а також на знищенні загрози такого формування. Сталін знищував загрозу відкрито, масовими репресіями, роблячи із себе майже ідола. Хрущов зосереджувався на комуністичній партії, прикриваючи нею, свою політику. Обидва були представниками тоталітарного правління. Сталін – жорстокого, Хрущов – помірною.

---

⁸² Grossman J. D. Khrushchev's anti-religious policy and the campaign of 1954. p. 375

⁸³ Ibid. p. 375

⁸⁴ Цит. за Grossman J. D. Khrushchev's anti-religious policy and the campaign of 1954. p. 375

Проте, ми все одно зазначаємо, що тоталітаризм та його особливості вертикальної влади та насадження страху, зробили можливим швидке формування нової національної ідентичності.

2.2. Хто така «радянська людина»?

Радянський експеримент мав великі амбіції змінити людську природу та створити нову радянську людину. Від цього нового виду – ідеалізованої радянської людини – очікувалося, що вона буде любити працю та свою Батьківщину, мати високе почуття громадського обов'язку, жертвувати особистими бажаннями на благо колективу, бути безстрашною, нетерпимою до ворогів комунізму, відданою державі і відданою справі побудови комунізму.

Радянська людина також повинна була бути морально чистою, правдивою і скромною. Моральний кодекс будівника комунізму окреслив ці очікування як частину програми Комуністичної партії 1961 року. Більше того, хоча формально кодекс поширювався лише на політичний авангард «будівників комунізму» – комуністичну партію та комсомольців, – ці очікування становили ідеал для всього радянського суспільства.

Моральний кодекс будівника комунізму з'явився лише в 1961 році, останні роки Хрущова при владі, який вів показово відмінну від сталінської політику, постулати цього кодексу були актуальні і під час сталінського тоталітаризму. Підтвердження знаходимо в особистих щоденниках жертв сталінських репресій.

Яскравий приклад – репресування в 1937 році Осипа П'ятницького (справжнє прізвище Таршис), радянського політичного діяча, його жінка Юлія вела особистий щоденник після арешту чоловіка. В ньому ми знаходимо цікаві записи, де Юлія ставить сама собі питання: хто її чоловік? Спочатку вона схилялася до того, щоб довіряти йому: зрештою, вони були одружені 17 років. Але це б означало, що помиляється партія.

Ми пам'ятаємо, що для тоталітарних режимів характерне уособлення і одній людині всього державного апарату. Тож міркування про те, що «партія

помиляється» зводились в той час до міркувань, що помиляється сам Сталін. Такі судження П'ятницька обривала на півслові: «Очевидно, я не так думаю. Очевидно, П'ятниця ніколи не був професійним революціонером, а був професійним негідником – шпигуном чи провокатором»⁸⁵. Для людини, яка ніколи і житті не була знайома із феноменом радянської ідентичності, такі слова, така недовіра до близької людини здається чимось сюрреалістичним.

Проте носії радянської ідентичності мали іншу свідомість: «довести, не для інших, а для себе... що ти вище, ніж дружина, і вище, ніж мати. Ти доведеш цим, що ти громадянка Великого Радянського Союзу. А якщо немає сил, забирайся до всіх чортів»⁸⁶. Аналізуючи щоденник Юлії П'ятницької, ми можемо зробити висновок, що радянська ідентичність висувалася наперед, нехтуючи ідентичністю матері та дружини. Тут ми помічаємо і почуття громадського обов'язку, і жертвування особистими бажаннями на благо колективу. Радянська людина – це людина без обличчя, у якої майже відсутня індивідуальність.

Але повертаючись до Морального кодексу будівника комунізму, варто наголосити на історії його створення. Цікаві факти щодо цього знаходимо в інтерв'ю Федора Бурлацького, працівника апарату ЦК КПРС. «Діло було в Підмосков'ї, на колишній дачі Горького. Йшов 1961 рік. Із групою консультантів ЦК КПРС я працював над програмою партії – від початку й до кінця. Нашою групою керував секретар ЦК Борис Пономарьов, а роботу безпосередньо виконував його заступник Єлізар Кусков. Якось вранці після міцної вечірньої п'ятики ми сиділи в альтанці й чаювали. Єлізар мені й розповідає: «Знаєш, подзвонив «наш» (так він звав Пономарьова) і каже: «Микита Хрущов переглянув усе, що ви написали, і радить швидко придумати моральний кодекс комуністів. Бажано впродовж трьох годин його передати в Москву». І ми почали фантазувати. Один каже «мир», інший «свобода», третій «солідарність»... Я зауважив, що треба виходити не тільки з комуністичних постулатів, а й із заповітів Мойсея, Христа, тоді все справді ляже на суспільну свідомість. Це був

---

⁸⁵ Hellbeck J. Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin, p. 1

⁸⁶ Ibid. p. 3

свідомий акт включення в комуністичну ідеологію релігійних елементів. Буквально години за півтори ми створили такий текст, який у президії ЦК пройшов на ура»⁸⁷.

Всього лише із трьох абзаців цього інтерв'ю ми можемо вичленити велику кількість інформацію із робити відповідні висновки. По-перше, вражає сам факт написання кодексу, якому слідували мільйони громадян Радянського Союзу. Слепе слідування словам постулатам, які були народжені кількома людьми за короткий час в мозковому штурмі. Це не було щось архаїчно-комуністичне, це була фантазія кількох людей – по суті, теорія про вертикаль влади в дії.

По-друге, слід звернути увагу на явно релігійний характер цих постулатів, який не потрібно самостійно шукати, аналізуючи їх, в цьому признається сам представник номенклатури, радянського бюрократичного апарату. Нами вище вже було зазначено, що і для релігійної, і для національної ідентичності характерний один і той же міф про самосприйняття (див. 1.2.). Тож, наша теза про релігію як конкурента отримує ще одне підтвердження. Так, в окремо взятому суспільстві ніколи не домінує одна ідентичність. Релігійна та національна ідентичності можуть співіснувати в рамках однієї держави, не відчуючи загрози одна від одної. Але, очевидно, Радянський Союз – виключення, адже нічого не повинно відволікати радянську людину від того, аби бути радянською людиною. Але що означає бути радянською людиною?

В Українській Радянській Енциклопедії зазначено, що «Моральний кодекс будівника комунізму – це сукупність основних принципів моральності, які визначають сутність комуністичного ставлення особи до суспільства, однієї людини до іншої і до самої себе...Моральний кодекс будівника комунізму ...охоплює моральні ідеали, вироблені трудящими в їхній боротьбі проти експлуатації і гноблення, вимоги пролетарської моралі, правила соціалістичного співжиття, народжені практикою створення нового суспільства. Він відображає

---

⁸⁷ Цит. за Комунисті і мораль. URL: <https://tyzhden.ua/komunisty-i-moral/>

сутність моральної культури, особливості моральних відносин і моральної свідомості суспільства, що будує комунізм, соціально-політичну й ідейну єдність радянського суспільства, проголошує вищий принцип комуністичної моралі відданість справі комунізму»⁸⁸. Федір Бурлацький вже зізнався, що при написанні «морального кодексу» використовувалися аналогії на християнство та на заповіді Мойсея.

Але Станіслав Кульчицький знайшов іншу релігійну аналогію нормам, зазначеним в «моральному кодексі». Він пише, що деякі постулати кодексу мають відповідники у посланнях апостола Павла (Новий Завіт), адресовані ефесянам, колоссянам, коринтянам солунянам тощо – загалом жителям міст Малої Азії та Греції⁸⁹. Наприклад, «Моральний кодекс будівника комунізму» проголошує принципи «сумлінної праці на благо суспільства, піклування про суспільну власність, виконання громадянського обов'язку»⁹⁰.

Кульчицький проводить аналогію із постулатом апостола Петра про невіддільність християн один від одного: «Усі бо ми хрестилися в одному Дусі, щоб бути одним тілом, чи то юдеї, чи греки, чи раби, чи вільні»⁹¹. Автор статті вбачає в цьому аналогію нормі «кодексу» про відданість комунізму. На нашу думку, це твердження апостола Петра корелюється із тезою Ернеста Ренана про суть нації, сенс якої в забутті громадянина його істинної, етнічної, приналежності (див. 1.1.). Тут легко провести аналогію: «щоб бути одним тілом» = щоб бути радянською людиною; «чи то юдеї, чи греки, чи раби, чи вільні» = чи то українці, чи то вірмени, чи то казахи. Також тут ми можемо провести аналогію із ідеєю безкласовості радянського суспільства – всі вони були, перш за все, пролетаріатом = «одне тіло».

Другою нормою «моральний кодекс» проголошував важливість праці, яка б допомагала розвивати суспільство. Вислів, який автори «кодексу»

---

⁸⁸ Українська радянська енциклопедія Т.7 / ред.: М. П. Бажан, О. К. Антонов. 2-ге вид. Київ : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії, 1982, с. 120

⁸⁹ Комуністи і мораль. URL: <https://tyzhden.ua/komunisty-i-moral/>

⁹⁰ Українська радянська енциклопедія, Т.7, с. 120

⁹¹ Там же с. 120

використовували для пояснення – «хто не працює, той не їсть» влучно укорінився в свідомості кожної радянської людини, перетворившись в афоризм, який згодом використовували як в повсякденному житті, так і в мистецтві. Проте, автори «кодексу» його не вигадали. Ми зустрічаємо цей афоризм в посланні апостола Павла солунянам: «Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть»⁹². Звісно автори «кодексу» включили його як норму не надихнувшись апостолом Петром, за приклад вони, ймовірно, брали Леніна. Саме він неодноразово використовував цей вислів в своїх роботах. По-суті, поділ на «трудящих» та «тунеядців» – єдиний класовий (якщо його можна так назвати) поділ, який був офіційно дозволений в Радянському Союзі, і на який вирішили зробити такий явний акцент.

Серед інших норм «морального кодексу» знаходимо також заклики піклуватися про суспільне надбання; розуміти свій суспільний обов'язок, не порушуючи при цьому суспільних інтересів. Не менш важливим для «будівника комунізму» були ідеї колективізму («кожен за всіх, і всі за одного»), а в результаті і взаємоповага між громадянами («людина людині друг»). Проголошувалися також чесність і правдивість, чистота моралі та скромність разом із простотою. Для «будівника комунізму» повинна бути важливою сімейна взаємоповага та правильне виховання дітей; «будівник комунізму» повинен бути справедливий, чесний, та не допускати в своїй поведінці дармоїдства й кар'єризму. І наостанок, (але не за важливістю) автори «кодексу» залишили важливість підтримки дружби народів СРСР, непримиренність до ворогів комунізму та солідарність з усіма соціалістичними країнами.⁹³

Тож, ми цілком можемо зазначити, навіть якщо Федір Бурлацький не згадав би момент свідомого звернення до релігії при написанні цього «кодексу», ми все одно б знайшли ці аналогії самостійно. Особливо норми, які стосуються моральної чистоти та скромності. Ідеальний будівник комунізму дуже нагадує за описом ідеального християнина з чистим розумом, який живе в простоті в цьому світі, аби гарантовано потрапити в рай після смерті.

---

⁹² Комуністи і мораль. URL: <https://tyzhden.ua/komunisty-i-moral/>

⁹³ Українська радянська енциклопедія, Т.7, с. 120

Проте, «кодекс будівника комунізму» дає нам ще один привід для аргументації – норма про правильне виховання дітей. Ми вже зазначали в роботі, що пропаганда славетного минулого виконує педагогічну роль для радянської людини. Але сама система освіти також відіграє провідну роль у конструюванні ідеальної радянської людини. По-суті, школа – це найважливіший суспільний інститут, який має вплив на дітей з несформованою ідентичністю. І хоча «моральний кодекс» наголошував на важливості сімейного виховання дітей, в Радянському союзі домінувала інша позиція.

Її яскравим представником можна вважати Антона Макаренка, який стверджував, якщо виховання дитини родиною та школою відрізняється, то виховання школи перебуває на вищій ланці, домінує над сімейним вихованням, тому що школа – це представник державного виховання, яке є науково обґрунтованим, а тому відповідає вимогам і може вважатися системним.

Макаренко зазначав: «Поручитися, що родина виховає як слід, не можна... Організуючим началом повинна бути школа. Школа повинна керувати сім'єю. Не кожна мати здатна виховати свою дитину. Часом сліпа материнська любов псує характер сина або дочки і вони ростуть далекими нашому радянському суспільству егоїстами»⁹⁴. Немає сумніву, що радянська система освіти дійсно мала величезний вплив на формування національної ідентичності ідей.

Закордонні дослідники також погоджувались, що радянська система освіти виконує ті функції, які на неї наклала держава. Наприклад, Урі Бронфенбреннер, який написав книгу «Два світи дитинства. Діти в США і СРСР», зазначав в ній, що виховання радянських дітей має чітку мету – воно формує в них комуністичну мораль. Дослідник також зазначав, що більшість радянських дітей відрізняються бездоганною поведінкою, дисципліною (попри її суворість) та альтруїзмом, вони мають гарні манери, а також проявляють свій колективізм.⁹⁵ По-суті,

---

⁹⁴ Макаренко А. С. Педагогические работы. 1936–1939. Педагогические сочинения в 8 т. Т. 4. Москва, 2014., с. 453.

⁹⁵ Bronfenbrenner U. Two worlds of childhood: U.S. and U.S.S.R. New York : New York: Pocket Books, 1973, p. 64-65

Бронфенбреннер своїй книзі описує те, як школа формує в дитині те, чого вимагає від її дорослої версії «кодекс будівника комунізму».

Про шкідливість сімейного виховання та потребу у правильному шкільному вихованні виголошував також і обком Компартії України: «Треба ще провести велику роз'яснювальну роботу з питань трудового виховання в сім'ї, по викоріненню шкідливих, міщанських поглядів деяких батьків на працю. Ці батьки прищеплюють своїм дітям думку про те, що їх ідеалом повинна бути тільки «інтелігентна» професія, пов'язана з «чистою» роботою. Замість того, щоб з дитинства виховувати презирство до тунеядців, які поїдають чужу працю, такі батьки сприяють перетворенню своїх дітей у тунеядців. Деякі юнаки і дівчата, завдяки неправильному вихованню в сім'ї, вважають для себе приниженням займатися фізичною працею і шукають тільки «чисту» роботу, а, не знайшовши такої, живуть на утриманні батьків, ведуть паразитичний образ життя. Однак не ці «мамини» синки й дочки визначають суть радянської молоді наших днів...»⁹⁶.

Отже, для того, аби відповісти на питання «хто така радянська людина»? Варто перш за все звернутися до «Морального кодексу будівника комунізму». саме він відображає головні постулати того, якою хотіли бачити «нову» радянську людину. Проте, не варто піддаватися хибній думці, що до написання «кодексу» від радянської людини очікували іншої поведінки. Зовсім ні, записи із особистого щоденника Юлії П'ятницької є доказом того, що виховання радянської людини почалося ще за часів Сталіна.

Проте, варто наголосити на релігійному характері «кодексу» тим самим підтвердивши нашу тезу про релігію як ворога для Радянського Союзу. Цікавим також є частина дослідження про виховання нового покоління радянських дітей. ми можемо зробити висновок, що освіта – це один із утримуючих опор для формування національної радянської ідентичності.

---

⁹⁶ Цит. за Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019, с. 70

РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНІ ПРИКЛАДИ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

3.1. Соцреалізм, як приклад однорідного мистецтва

Тож, в першому і другому розділах нами було окреслено теоретичний каркас специфіки формування радянської ідентичності, а також її міфотворчий характер, який поєднує національну радянську ідентичність із релігійною та етнічною, розділяючи їх як конкурентів. Звичайно, будь-які дії, спрямовані на побудову нової національної ідентичності серед розпорошеності етносів, постульовані тоталітарним характером окреслених нами політичних режимів Йосипа Сталіна та Микити Хрущова.

Якщо ми досліджуємо способи вкорінення радянської національної ідентичності у свідомість громадян СРСР, то ми не можемо оминати тему соцреалізму. Адже вище нами вже було зазначено, як впливають на будівництво ідентичності читання газети, телебачення та освіта. Однак, культурний аспект не менш важливий. Більше того, деякі дослідники вважають, що соцреалізм – це «міфопроєкт тоталітарного режиму», а соцреалістична література стала «офіційним сховищем державних міфів»⁹⁷.

Валентина Хархун також будує свою аргументацію щодо міфотворчого характеру тоталітарної культури, зазначаючи, що міф є «найоптимальнішою формою оприявлення тоталітарної свідомості»⁹⁸. Ця теза корелює із вже проаналізованою нами тезою Тетяни Тхоржевської про спільний для національної, релігійної та етнічної ідентичності міф про самосприйняття, який і лежить в основі дихотомії «свій»\«чужий» (див. 1.2.). Отже, міф про самосприйняття можна вкорінити у свідомість громадян різними способами, але Радянський союз обрав шлях соцреалізму.

---

⁹⁷ Федорів У. Образ ворога як моделюючої фігури соцреалістичного тексту. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2016. №. 2. с. 257

⁹⁸ Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації. Ніжин : ТОВ «Гідромакс», 2009, с. 203

В 1932 році ЦК ВКП(б) випускає постанову «про перебудову літературно-художніх організацій». В постанові зазначалося, що раніше, кілька років тому, в радянській літературі проглядався вплив чужих елементів. Саме тому партія допомагала та сприяла зміцненню мистецьких пролетарських організацій задля зміцнення пролетарської літератури. Це також сприяло зростанню кількості пролетарських письменників та художників. Однак, через таке зростання ЦК бачить загрозу перетворення «мети мобілізації радянських письменників і художників навколо завдань соціалістичного будівництва в засіб культивування гурткової замкнутості, відриву від політичних завдань сучасності і від значних груп письменників і художників, співчуваючих соціалістичному будівництву та готових його підтримати»⁹⁹.

По-суті, ця постанова ліквідувала такі асоціації письменників, як ВОАПП (Всесоюзне Об'єднання Асоціацій Пролетарських Письменників) та РАПП (Російська Асоціація Пролетарських Письменників), натомість об'єднуючи всіх письменників, які «підтримують платформу Радянської (стоять за політику радянської) влади, і прагнуть брати участь в соціалістичному будівництві, в єдиний союз радянських письменників з комуністичною фракцією в ньому»¹⁰⁰. Аналогічна зміна проводилась також з об'єднаннями музикантів, композиторів, художників, архітекторів тощо.

В частині 2.1. ми вже зазначали про створення єдиного союзу радянських письменників та інші схожі об'єднання, аргументуючи таким чином тезу Троцького про уособлення всього суспільства в особі однієї людини – Сталіна. Сталін вважав, що мистецтво повинно слугувати меті створення позитивного образу життя в Радянському Союзі для його жителів¹⁰¹. Сама по собі ідея не нова, ми вже обґрунтовували її вище, насамперед зазначаючи про педагогічний ефект радянської пропаганди. Проте, створення єдиного союзу письменників,

---

⁹⁹ Полный текст Постановление ЦК ВКП(б) О перестройке литературно-художественных организаций, 23 апреля 1932 г. / Баварская государственная библиотека (БСБ, Мюнхен). URL: https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_ru&dokument=0008_ssp&l=ru&object=translation.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Socialist Realism: Stalin's Control of Art in the Soviet Union. URL: <https://www.thecollector.com/soviet-realism-stalin-control/>.

художників, архітекторів тощо, спрощує цей процес. Коли існує контроль над тим, що видається, педагогічний характер мистецтва полегшується.

Саме тому, основною характеристикою соцреалізму стала реалістичність, яка володіла візуальним стилем «правдивості життя». Можна сказати, що характерною рисою соцреалізму був його характер учбового методичного документу. Мистецтво соцреалізму вчило як потрібно жити радянській людині. Подібну аргументацію щодо соцреалізму використовує і Уляна Федорів, зазначаючи, що основоположна мета соцреалізму – це «перековка» громадян Радянського Союзу з використанням чіткої схеми.

Цікаво, що термін «перековка» вигадала власне сама радянська влада.¹⁰² Тому коли ми вище зазначали про педагогічний ефект мистецтва та про створення національної ідентичності через мистецтво, ми цього не вигадували. Радянська влада використовувала ідентичну аргументацію, не цураючись її. Адже рівень довіри радянських громадян до комуністичної партії був настільки беззаперечним, що сумнівів в правильності обраного курсу, не виникало. Хоча можливо така беззаперечність пов'язана не з довірою, а з відчуттям страху. Проте, неважливо що це було, довіра чи страх, мета соцреалізму – деформація людської свідомості – була досягнута.

Важливу роль в концептуалізації цього методичного матеріалу для соцреалізму виконав Максим Горький. Виступаючи на з'їзді радянських письменників у 1934 році, Горький закликав до проголошення соціалістичного реалізму, стверджуючи, що мистецтво традиційно було царством буржуазного потурання своїм бажанням, заснованого на економічному пригніченні пролетаріату¹⁰³.

Горький наголошував: «Коли марксисты напишуть історію культури, ми побачимо, що роль буржуазії в процесі культурного творення була сильно перебільшена, особливо в літературі та ще більше в живописі, де буржуазія

---

¹⁰² Федорів У. М. Соцреалістичний канон в українській літературі: механізми формування та трансформації : дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2016, с. 61

¹⁰³ Socialist Realism Movement Overview. URL: <https://www.theartstory.org/movement/socialist-realism/>.

завжди була роботодавцем і, отже, законодавцем»¹⁰⁴. Чути про роль законодавця буржуазії в контексті створення чогось їй протилежного, не серйозно. Адже наголошуючи на тому, що буржуазія визначала суть того, чим буде мистецтво, Горький опускає факт ідентичного характеру пролетарського мистецтва. Тільки-от законодавцем пролетарського мистецтва виступає одна людина – Сталін.

Проте, повертаючись до соцреалізму, Горький визначав чотири провідні риси для нього: «Соцреалістичне мистецтво повинно слідувати чотирьом правилам. Воно повинно бути пролетарським, тобто актуальним і послідовним для робітників; воно повинно бути типовим, оскільки має відображати повсякденне життя народу; воно повинно бути стилістично реалістичним; і воно повинно бути партійним: активно підтримувати цілі Комуністичної партії»¹⁰⁵. Таким чином, Сталін та Горький ефективно мобілізували радянське мистецтво як форму державної пропаганди.

Проте, державна пропаганда соцреалізму та його методичність – не єдині його характерні ролі. Соцреалізм зіграв важливу роль у створенні культу особистості Сталіна. Спираючись на патерналістські традиції російської культури, радянське мистецтво зображувало Сталіна національним батьком. Майже ідентично як цар Микола II був відомий як «Маленький батько», обраний Богом правити нацією, так і Сталіна називали *Вождем*, що означає «лідер» або «провідник»¹⁰⁶. Знову ж таки цікавий для аналізу факт. Попри видиму ненависть до царського режиму, до буржуазного характеру суспільства, який був характерний для дореволюційних років, Сталін, по-суті, робив із себе царя, хоч і називався по-іншому.

Проте, деякі радянські науковці, які досліджували соцреалізм, намагалися приховати подібність ідеології сталінізму з царською владою, наголошуючи на теорії архетипів, як провідної для цього напрямку мистецтва¹⁰⁷. Проте

---

¹⁰⁴ Socialist Realism Movement Overview. URL: <https://www.theartstory.org/movement/socialist-realism/>

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Socialist Realism: Stalin's Control of Art in the Soviet Union. URL: <https://www.thecollector.com/soviet-realism-stalin-control/>.

¹⁰⁷ Цит. за Федорів У. Образ ворога як моделюючої фігури соцреалістичного тексту, с. 157

прихильниками теорії архетипів у дослідженні радянської держави взагалі, та Сталіна зокрема, були не тільки радянські науковці. Катерина Кларк, американська історикиня культури, вважала засадничим міфом сталінської культури, концепцію про «велику сім'ю». Таким чином створювалась ієрархічна тріада: «Батька» уособлювали Сталін та Ленін, з роллю «Матері» справлялась Батьківщина або Вітчизна (згадаємо «Велику Вітчизняну Війну»), а от «Героїчними синами та доньками» були герої війни та герої праці.¹⁰⁸ До речі, ця концепція також підтверджує нашу гіпотезу про національний характер радянської ідентичності.

Якщо герої праці та герої війни – це діти Сталіна та Радянського Союзу, то, за логікою, вони повинні робити все можливе, аби не зганьбити своїх батьків. Це також дуже важливий аспект формування радянської ідентичності. Адже коли певна держава стає «матір'ю» для її громадян, це по-суті говорить нам про формування потужної національної ідеї. Але не слід ігнорувати також і роль «батька», яку виконує Сталін.

Картина Василя Єфанова «Незабутня зустріч» 1936 року (Рис.1) є чудовим прикладом створення та відображення зазначеного вище образу Сталіна як доброзичливого батька. На картині зображений сам Сталін, який дарує квіти та тисне руку представниці дружин інженерно-технічних працівників, які працюють у важкій промисловості. Ми вже наголошували на тому, якщо Сталін – це батько, то герої праці – його діти. Таким чином, ми можемо зазначити, що на цій картині Єфанова зображена ніби сімейна зустріч Сталіна із дружинами його синів.

Крім ідеалізованого образу самого Сталіна, радянське мистецтво також прагнуло створити привабливий образ життя на заводах і фермах Радянського Союзу. Політика Сталіна в промисловій сфері та сфері сільського господарства відзначалась встановленням виробничих показників в рамках більш великих загальнодержавних планів індустріалізації і розвитку, відомих як П'ятирічні

---

¹⁰⁸ Цит. за Федорів У. Образ ворога як моделюючої фігури соцреалістичного тексту, с. 157

плани. Другий з цих планів, розпочатий в 1935 році, ознаменувався виникненням стаханівського руху (Рис.2). Цей рух по-суті був соціалістичним змаганням, який мав заохочувати працівників перевиконувати поставлені завдання.¹⁰⁹

Проте, на нашу думку, найбільший педагогічний ефект мали події, пов'язані з Другою світовою війною, або ж з «Великою Вітчизняною війною», як її називали в Радянському Союзі. Адже ми можемо довго говорити про соцреалізм та його вплив на формування «нової радянської людини», проте саме широка пропаганда військового героїзму зробила можливою саму гіпотезу про національну радянську ідентичність.

Ми вважаємо, що для точнішого аналізу тут варто зосередитися саме на плакатах, тому що саме вони є найширшим за охопленням видом пропаганди єдності. А також пропагандистські плакати дуже влучно відповідають теорії про властиву радянській ідентичності дихотомію «свій»\«чужий». Одна, спершу варто концептуалізувати термін пропаганда. Тож, пропаганда – це систематичні спроби маніпулювати переконаннями, установками або діями інших людей за допомогою символів (слів, жестів, прапорів, пам'ятників, музики, одягу, знаків відмінності, зачісок тощо). Пропаганда відрізняється своїми акцентами на маніпулюванні свідомістю, навмисно відбираючи факти, аргументи і символи, та представляючи їх таким чином, який, на їх думку, матиме найбільший ефект.¹¹⁰

Вище в роботі ми зазначали, що нерідко в радянському мистецтві, тих, хто відноситься до категорії «ворогів», як внутрішніх, так і зовнішніх, зображували з гіперболізованими тілесними вадами. Тут ми також можемо говорити про уособленням «ворогами» радянського суспільства нечистої сили (Рис.3). На цьому плакаті зображений радянський солдат, який намагається вбити чудовисько, яке уособлює, скоріше за все, солдат Німеччини, судячи із свастики на його шоломі, а також із напису на плакаті «фашистське чудовисько».

---

¹⁰⁹ Socialist Realism: Stalin's Control of Art in the Soviet Union. URL: <https://www.thecollector.com/soviet-realism-stalin-control/>.

¹¹⁰ Smith B. L. Propaganda | Definition, History, Techniques, Examples, & Facts. URL: <https://www.britannica.com/topic/propaganda>.

Однак, цей плакат цікавий для нас, перш за все зображенням «фашистів» як античного чудовиська із щупальцями – Гідри. По-суті, якщо «фашистське чудовисько» – це гідра, то радянський солдат – герой, який знищує це вселенське зло. Поки що все відповідає гіпотезі. У нас є антагоніст «поганець» – «фашист», тепер нам потрібен той, хто уособлюватиме доброго героя, протагоніста.

Нами вже зазначалося, що для радянської міфотворчості важливий привітний «свій». Аналізуючи радянські плакати, ми можемо зробити висновок, що «свій» не тільки привітний і з лагідною посмішкою. Радянська пропагандистська машина часто зображувала «своїх», як нащадків славетних героїв минулого (Рис. 4, Рис. 5).

До речі, повернення до образів героїв минулого, а саме до богатирів, робить радянську міфотворчість ще більш релевантною. Проте, тут ми говоримо про ототожнення всіх республік Радянського Союзу із міфом про Русь. Питання того, як в СРСР намагалися забрати українську історію, роблячи її російською – виходить за межі нашого дослідження. Проте, гарно вписується в гіпотезу про єдину національну радянську ідентичність. Адже подібні плакати як раз і були створені для того, аби кожен солдат міг порівнювати себе із величним народом Русі. Навіть незважаючи на те, що більшість республік СРСР не мали до Русі жодного значення.

Тетяна Тхоржевська зазначала (див. 2.1.), що для радянської міфотворчості характерні не тільки зовнішні вороги, але і його внутрішні прибічники – «вороги народу», як їх називали в Радянському Союзі. Найяскравіший образ такого внутрішнього ворога – це релігія.

На Рис. 6 зображено чоловіка, який вже по існуючим радянським канонам зображення «чужих», має гіперболізовані тілесні вади: задовгі руки із кривими пальцями, довгий ніс та скрючену постать. Також тут ми можемо звернути увагу на зелений колір цього персонажа із Біблією в кишені. На нашу думку, зелений колір може натякати на капіталістичний характер цього персонажа через зелений колір долара – головної асоціації із капіталізмом.

Проте, якщо відійти від акцентування уваги на власне персонажі, який утворює тінь хреста, ми побачимо власне те, від чого закриває бабусю і її, очевидно, онука, ця «зловісна тінь». Очевидно, від того, що доступно іншим, нерелігійним людям, від розваг. По-суті, радянська пропагандистська машина протиставляє релігії безтурботне життя. Цікаво, що такий метод якнайкраще і працює на дітях. Ми вже зазначали, що освіті в Радянському Союзі надавалась визначальна роль. Тому що виховувати радянську ідентичність легше ніж перевиховувати людей з іншою ідентичністю.

На наступному плакаті (Рис. 7) нам знову показують «чужих» як людей із вадами. В цьому конкретному випадку, ми бачимо жінку із кривими зубами та горбом, яка змушує дівчинку йти до церкви, в той час як вона хоче йти до школи. Цікаво, що в цьому конкретному випадку, ми бачимо примус у діях бабусі: вона утримує дівчинку за косу. Метафорично, це може означати, що покоління, яке народилось за часів царської Росії все ще не може позбутися своїх ідеалів, намагаючись повернути у свої ідеали молоде покоління, народжене вже в Радянському Союзі. В такому випадку, цей плакат може бути не тільки антирелігійною пропагандою, але й пропагандою важливості освіти.

Започаткувавши традицію зображувати «чужих» карикатурно, на відміну від «своїх», радянська пропаганда використовувала цей шлях де тільки можливо. Пропаганду праці це також не оминуло. Однак, малюнок (Рис. 8) цікавий не тільки карикатурністю «поганців», але й персоніфікацією «прогулів» і «пияцтва». Ці персонажі зображені маленькими, порівняно із «правильною радянською людиною», із перекошеними обличчями. Однак тут, як і в будь-якому іншому радянському пропагандистському плакаті, варто звертати увагу на колір зображення.

На першому плані ми бачимо «поганців», проте яких «поганців» ми бачимо? Це «чужі» безсумнівно, однак це зовнішні «чужі» чи внутрішні «чужі»? На нашу думку, варто зосередитися на другому плані, аби відповісти на це питання. На другому плані зображені працівники заводу, вони пофарбовані у червоний колір – колір комунізму, колір державного прапора СРСР, колір

червоноармійської зірки, та й взагалі колір червоної армії. Карикатурні «вороги», які чіпляються за ноги кремезного робітника заводу, теж здебільшого пофарбовані в червоний колір, з додаванням жовтого, що робить їх схожих на ляльок. Складається враження, ніби кремезний радянський чоловік ними всього лише грається, показуючи таким чином, що вони, на відміну від «правильних» радянських людей, несвідомі. На нашу думку, це також повинно натякати на їх статус «внутрішніх ворогів», прибічників зовнішнього зла, звичайно.

Доказом цієї гіпотези можемо вважати наступні плакати (Рис. 9) та (Рис. 10). На обох плакатах ми бачимо, що «чужих» зображують темними кольорами, протилежними по спектру червоному кольору – чорним та синім. Це робиться, аби показати, перш за все, контраст. Також не варто ігнорувати, що чорний колір вважається кольором трауру, а синій колір, зважаючи на існуючу пропаганду проти алкоголізму, кольором пияцтва. Звертаємо увагу, знову-таки, на карикатурність зображення зовнішніх ворогів, та на їх маленький розмір, порівняно із «своїми», зображеними поруч.

Звичайно, ми могли б ігнорувати цей аспект зображення, якби він не впливав на формування радянської ідентичності. Адже звернувши увагу на представлені нами приклади, ми побачимо, що малювання ворогів Радянського союзу меншими – не помилка, це робилося свідомо. По-перше, аби зробити радянських людей ніби більшими за авторитетом, ніж їхні вороги. Якщо брати до уваги, що радянські люди – це люди, перш за все, соціалізму (на чому постійно наголошувалося і робився акцент), а їхні вороги – це капіталістичний світ, то ми отримаємо народження комплексу більшовартості, підвищення радянських людей над іншим, капіталістичним, світом. Прихована пропаганда перемоги соціалізму.

До речі, ще одна цікава особливість, яка наявна (Рис. 10, 11) – це зображення радянської людини вище за людину капіталізму. Звісно, це не випадковість. Аргументом тут може слугувати вже згаданий нами комплекс більшовартості. Але також варто пам'ятати про «холодну війну», і таким чином Радянський Союз показував свою позицію щодо переможця.

Отже, соцреалізм та єдині стандарти створення мистецтва – дійсно гарний спосіб полегшити формування нової ідентичності в громадянах. Особливо, коли ці громадяни пережили страх тоталітарного знищення ворогів народу. Прихована пропаганда через мистецтво дійсно працює. Однак, ще краще працює пропаганда через щось, що не потребує критичного мислення – наприклад, плакати. Як ми побачити, плакати можуть нести один наскрізний сенс, який з часом зможе вкорінитися в свідомості громадян, перетворившись на цінність. Схожу із плакатами роль має і кіномистецтво.

3.2. Радянська пропаганда в кіно

«Поки народ безграмотний, з усіх мистецтв для нас найважливішими є кіно і цирк»¹¹¹. Ця цитата Леніна якнайкраще описує ту ситуацію, яка склалась в Радянському Союзі навколо кіно. Для того, аби дивитися кіно, непотрібно вміти читати, а отже бути грамотним. Кіно – це найкращий спосіб насадити потрібну ідентичність та виховати в громадянах любов до Батьківщини.

Вище ми вже зазначали, що таке пропаганда, і які її відмінні риси. Проте в контексті пропаганди в кіно варто додати, що вагомою характеристикою саме цього виду пропаганди є формування конкретної системи цінностей, яка в свою чергу показує, як потрібно жити. І жити потрібно саме так, а не інакше. А також, як вже було показано нами у підрозділі 3.1. на прикладі плакатів, пропаганда формує образ ворога. В радянському контексті, ворога не тільки зовнішнього, а й внутрішнього.

Радянське кіно також намагалось створювати контент, який би відповідав цим цілям: формувати відповідну систему цінностей, а також показувати ворогів СРСР в невігідному світлі. Фільми сталінської епохи відрізнялись відвертою пропагандою. Таким яскравим прикладом ми можемо назвати фільм Івана Пир'єва 1941 року «Свинарка та пастух»¹¹².

---

¹¹¹ Радянська пропаганда в кіно. Як розвивався міф про «братні народи». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VwEfpf-981M>

¹¹² Свинарка и пастух (1941). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=f-Vdt6CrHBQ>

Цей фільм має одразу дві характеристики для аналізу, по-перше, він знімався в 1941 році – третій рік Другої світової війни та перший рік «Великої Вітчизняної війни». Тож фільм мав визначну мету зміцнити дух радянських громадян та показати, що ця війна не забере в них ідеального комуністичного майбутнього, до якого вони всі прагнуть. По-друге, фільм повинен був закріпити віру у вождя, у Сталіна. Це очевидно, адже кадри фільму наповнені згадкою про нього, ми постійно бачимо його пам'ятники. Такі кадри зазвичай мають на меті бажання закріпити у свідомості аудиторії факт невидимої присутності Сталіна. Культ вождя в дії. Але головним в картині все ж залишається образ «нової радянської людини», саме такої, якою її хотіло виховати партійне керівництво.

Цікаво, що попри те, що «Моральний кодекс будівника комунізму» з'явився тільки через 20 років, деякі постулати вже присутні в цьому фільмі. Насамперед, їх уособлює головна героїня стрічки свинарка Глаша. Взагалі, той факт, що Глаша свинарка, повинен показати глядачеві, що не існує брудної праці, будь-яка праця в Радянському Союзі допомагає будувати комунізм, розбудовувати державу.

До речі, чудовим прикладом того, що попри зміну керівництва, політичний режим з його пропагандою, не змінився, слугує фільм «Дівчата»¹¹³, випущений в 1961 році, коли при владі вже був Хрущов. Цей фільм також пропагує важливість будь-якої праці, адже головна героїня цієї стрічки – Тося Кісліцина працює поваром і годує лісорубів. Взагалі цей акцент на рівності праці є також пропагандою безкласовості суспільства. Радянська людина – рівна з будь-якою іншою радянською людиною.

Повертаючись до аналізу фільму «Свинарка і пастух» слід наголосити також на персонажі власне пастуха. Його звати Мусаїб, і він уособлює важливу для СРСР дружбу народів. Проте, найголовніше, що ми повинні винести з пастуха Мусаїба – його майже вже канонічний прототип героя. Ми вже зазначали вище, що для Радянського «міфу про самосприйняття», який ділить людей на

---

¹¹³ Дівчата (FullHD, комедія, реж. Юрий Чулюкин, 1961 г.). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8CYY8EM5xYE>

«своїх» та «чужих» характерне зображення «своїх», як таких собі протагоністичних героїв.

В цій стрічці пастуха Мусаїба зображують саме таким чином. Прикладом може слугувати сцена, де він захищаючи свою отару, намагається відігнати вовків. Взагалі, на нашу думку, ця сцена має дещо символічний характер, дивлячись на те, що знімалась вона на початку «Великої Вітчизняної війни». Мусаїб – прототип радянських військових, які намагаються відігнати вовків – війська Третього рейху – від овець, радянського народу. Тут також можна додати, що наше порівняння овець із радянським народом приводить нас до іншого, не менш важливого і влучного припущення.

Дійсно, перші двадцять років існування СРСР відзначилися найжорстокішою перебудовою ідентичності громадян на радянську. Представлення радянського народу як стада з пастухом якнайкраще описує тоталітаризм тих років. Адже ми пам'ятаємо, як описувала тоталітарні режими Ханна Арендт (див. 2.1.) – це атомізовані маси людей, якими легше управляти. Ми також зазначали, що персонаж Мусаїба уособлює дружбу народів. Проте, чи не може він також символізувати Сталіна? Якщо його отара – це радянський народ, то він, як пастух цієї отари, вождь для цього народу?

Однак, давайте все ж таки зупинимося на дихотомії «свій»/«чужий». Ми вже визначилися, що пастух Мусаїб – протагоніст, хороший персонаж. Він добросовісний та працьовитий. Саме тому, для більшого пропагандистського ефекту, нам потрібен антагоніст, поганий персонаж. В цій конкретній стрічці, антагоністом є залицяльник Глаші – Кузьма. В дихотомії «свій»/«чужий», він уособлює «чужого». Пам'ятаємо про те, що для радянської міфотворчості, «чужий» поділяється на внутрішніх ворогів та на зовнішніх ворогів.

У випадку Кузьми – він внутрішній ворог. Його зображують дармоїдом, який не хоче працювати, а тільки до дівчат залицяється. Таким чином, за допомогою любовного трикутника, режисери наочно показують глядачам, кого потрібно обирати, а кого ні. У нас є приклад гарного працьовитого чоловіка, і приклад поганого чоловіка-дармоїда. Варто наголосити, що персонажі цієї

стрічки дещо шаблонні та картонні. Їхня поведінка очевидна, її легко прорахувати. Але саме такі персонажі – кращий варіант для пропаганди. Вони наочні, вони не змушують думати та аналізувати.

Отже, дійсно, за допомогою кіно зручно формувати ідентичність, особливо, якщо сценарій цього кіно запрограмований пропагандою. Ми не можемо стверджувати, що кожен радянський фільм наповнений пропагандистським сенсом. Проте показуючи те, яким життя повинно бути, все одно стимулює аудиторію до роздумів щодо цього. Навіть якщо явного пропагандистського наміру і не закладалось. Ми це показали на прикладі двох фільмів. «Свинарка і пастух» – явно пропагандистський фільм, на відміну від цілком розважального фільму «Дівчата». Проте обидва, мимоволі, повторюють один і той же постулат – рівності праці \ цінності будь-якої праці.

Висновки

Відповідно до заявленої мети та поставлених завдань сформульовано наступні висновки.

- Визначено, що термін «національна ідентичність» максимально неоднозначний, адже дослідники цього поняття вкладали в нього ті конотації, які вважали за потрібне. Проте, ми можемо згрупувати схожі за концептом значення цього поняття. Таким чином Джефрі Кубітт та Бенедикт Андерсон сходяться в тому, що нації – це уявлені спільноти, між членами яких можливо створити певний зв'язок. Ернест Геллнер та Ернест Ренан висувують схожі тези щодо позитивного впливу спільних спогадів на почуття національної єдності. При цьому Ернест Ренан переконаний, що основа національної ідентичності в тому, щоб індивіди цієї групи, яка складає націю, забули про своє походження, зосередившись на власне нації. В свою чергу, Ернест Геллнер вважає, що основоположною рисою нації – є визнання прав та обов'язків між членами групи, яка складає націю. Підтверджуючи тезу Ернеста Геллнера, ми знову звернулися до Бенедикта Андерсона та його концептуалізації «уявленої спільноти», якою він визначав термін «нація». Для нього «уявлена спільнота» означає, що член окремо взятої нації ніколи не буде знати особисто кожного іншого члена цієї ж нації, але він все одно почуватиметься членом цієї спільноти. В цьому гіпотеза Бенедикта Андерсона сходиться із теорією Ернеста Гелнера про взаємні права та обов'язки. Проте, варто наголосити, яким чином відбувається процес взаємного визнання приналежності до однієї нації. Вищеописані дослідники, а також Вітторіо Хьосле сходяться в думці, що релігія та мова ніколи не будуть достатніми чинниками для того, аби вважати певну групу людей нацією. Натомість, ми говоримо про спільне минуле, спільних пращурів та подвиги цих пращурів, які об'єднали розрізнені групи в націю. Бенедикт Андерсон також додає, що для побудови успішної національної ідентичності також слугують щоденне

читання газети і пам'ятники невідомим солдатам. Він додає, що пам'ятники невідомим солдатам роблять реальними бажання вбивати та померти за свою націю. Адже нація в такому випадку сприймається як братерство. Більше того, Кріс Баркер додає, що на формування національної ідентичності впливає не тільки щоденне читання газети, а й спільний перегляд телебачення. Проте, існують і інші погляди на визначення національної ідентичності та її формування. Ентоні Сміт зазначає, що почуття приналежності до однієї нації формують військові присяги, національні свята, державні символи та державні документи. Ентоні Сміт, а також Ернест Геллнер, Бенедикт Андерсон, Ернест Ренан, Кріс Баркер, Вітторіо Хьосле роблять можливою аргументацію щодо визначення радянської ідентичності як національної. Адже ці дослідники передусім спираються на політичний характер нації. Ентоні Сміт, Ернест Ренан, Вітторіо Хьосле вважають, що релігія та мова ніколи не будуть достатніми чинниками, аби формувати націю. Проте, вони є вагомими чинниками, аби формувати етнічну ідентичність. Вернон Дайк визначає мову та релігію тими характеристиками, які формують етнічну ідентичність. Ентоні Сміт, в свою чергу, висуває гіпотезу, що етнічна ідентичність надає вагомому роль міфів про походження, що робить її схожою на релігійну ідентичність, для якої міфотворчість є визначальною.

- Виокремлено кореляційний зв'язок між національно етнічною та релігійною ідентичністю, проаналізувавши теорії дослідників, які вважають, що міф про походження характерний не тільки етнічним та релігійним ідентичностям. Тетяна Тхоржевська вважає, що будь-яка ідентичність, етнічна, релігійна, національна, «освячена міфом», який вона називає «міфом про самосприйняття», і для якого визначальною є дихотомія «свій»\«чужий». Нами також було зроблено висновок, що для радянської міфотворчості характерним є поділ «чужих» на внутрішніх

ворогів та на зовнішніх ворогів (за аналогією до загальної міфотворчості, де у головного зла існують прибічники). Ця гіпотеза Тхоржевської робить можливою нашу гіпотезу, згідно якої, СРСР вели активну антирелігійну політику через визнання релігії своїм конкурентом. Підтвердженням цієї нашої тези слугує гіпотеза Бертрана Рассела, що доктрина марксизму повторює Святе Письмо, де обраний народ є пролетаріатом, а комуністична партія виступає Месією. Також на підтвердження тези про релігію як ворога, нами було використано фрагменти інтерв'ю Федора Бурлацького, працівника апарату ЦК КПРС, який зазначав, що під час створення «Морального кодексу будівника комунізму», вони свідомо використовували заповіді Мойсея. Згодом, Станіслав Кульчицький провів аналогію між нормами кодексу та постулатами апостола Петра, знайшовши схожі риси.

- Проаналізовано політичні режими Йосифа Сталіна та Микити Хрущова, спираючись на дослідження Клода Лефора, Ханни Арендт, Карла Поппера, Карла Фрідріха та Збігнева Бжежинського тоталітарних режимів. Тоталітаризм Сталіна, окрім очевидних рис тоталітаризму – здійснення обмеження над кожною категорією населення – визначався також уособленням влади в одній особі, особі самого Сталіна. Він утворював особливу вертикаль влади, для якої був характерним контроль всього, що відбувається в суспільстві. Лев Троцький навіть створив для Сталіна власну формулу: «Суспільство – це я». Дійсно, за час свого секретарства, Сталін зосереджував вертикаль влади на собі, на відміну від Хрущова, який все-таки повернувся до вертикалі влади, на вершині якої стояла Комуністична партія. Для періоду секретарства Сталіна є характерним проведення жорстоких репресій, а також додання терміну «ворог народу» до державної Конституції. Хрущов відзначився своєю ліберальнішою політикою та зосередженням на матеріальному забезпеченні громадян. Проте для нашої теми дослідження він,

передусім важливий своєю антирелігійною кампанією, яка підтверджує нашу тезу про релігію як ворога.

- Проаналізовано «Моральний кодекс будівника комунізму», та встановлено риси, якими повинні були володіти радянські громадяни. Серед них виокремлюються любов до Батьківщини, важливість підтримки дружби народів, важливість праці, простота та скромність радянської людини. Ми зробили висновок, що основний акцент Радянським союзом робився саме на вихованні цих рис у нового покоління радянських громадян. Адже важливість освіти визнавали навіть радянські чиновники, зазначаючи про вищість освіти над сімейним вихованням. Проте, найкращим способом насадити потрібну ідентичність серед громадян все ще залишалося мистецтво.
- Визначено, яким чином мистецтво впливає на формування радянської ідентичності, передусім проаналізувавши концепт соцреалізму, який було започатковано ще під час секретарства Сталіна, але який передали у спадок Хрущову, разом із усім іншим (КДБ, Таємною міліцією, способами впливу, тощо). Тож, основна мета соцреалізму – показати, яким може бути соціалістичне майбутнє. Однак, соцреалізм також був чудовим знаряддям для пропаганди «правильного» життя радянської людини. Визначальне місце в цій пропаганді займають плакати. Нами було проаналізовано декілька визначальних плакатів, які стосувалися пропаганди соціалізму, праці, антирелігійної пропаганди. Ми прийшли до висновку, що на подібних плакатах часто використовували характерну для «міфу про самосприйняття» дихотомію «свій»\«чужий». «Свої» зображувалися кремезними чоловіками, високого зросту – типові хороші персонажі. «Чужі» зображувалися здебільшого карикатурно, із гіперболізованими тілесними вадами, та малювалися чорною, синьою та зеленою фарбами. На відміну від червоних та

золотих кольорів малювання «своїх». Наостанок, ми проаналізували фільм «Свинарка та пастух» 1941 року, порівнявши його із фільмом «Дівчата» 1961 року. Один із них належить періоду секретарства Сталіна, інший – Хрущова. Проте, ми зробили висновок, що попри 20 років різниці між ними, пропаганда залишається однією і тією ж. У випадку цих двох фільмів, це пропаганда передусім, важливості будь-якої праці та пропаганда дружби народів. Важливим висновком також є картонність та штучність персонажів, які характерні для пропагандистських фільмів.

Отже, радянську ідентичність цілком можна вважати національною, що робить нашу тему ще більш актуальною. Адже боротися із наслідками системного насаджування національної ідентичності набагато важче. Адже радянська національна ідентичність вступає в конфлікт із українською національною ідентичністю. Враховуючи той факт, що суть цих ідентичностей протилежна, боротьба з пострадянською ідентичністю стає вагомішою. Адже в умовах війни із державою, яка також була у складі Радянського Союзу, нам важливо якомога швидше відокремити ментально ці дві ідентичності. Саме тому дослідження національного характеру радянської ідентичності мають стати поширенішими.

Список використаної літератури

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. 2-ге вид. Київ : Критика, 2001. 271 с.
2. Арендт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.
3. Большая энциклопедия. Т.13 / ред. С. И. Южаков. Санкт-Петербург : Просвещение, 1903. 794 с.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. Ю. Шемшученко. 2-ге вид. Київ : Юрид. думка, 2012. 1020 с.
5. Грицак Я. Історики і час. УКУ. URL: <http://ucu.edu.ua/library/9077/>
6. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
7. Комуністи і мораль. URL: <https://tyzhden.ua/komunisty-i-moral/>
8. Конституция СССР (1936)/исходная редакция – викитека. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_СССР_\(1936\)/Исходная_редакция.](https://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_СССР_(1936)/Исходная_редакция.)
9. Кульчицький С. В. Тоталітаризм. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Totalitaryzm>
10. Лаас Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000- х рр. Український історичний журнал. 2010. №4. С. 170–191.
11. Макаренко А. С. Педагогические работы. 1936–1939. Педагогические сочинения Т.4. Москва, 2014. 566 с.
12. Міжнародна поліцейська енциклопедія Т.1 / ред.: Ю. І. Римаренко та ін. Київ : Концерн «Вид. дім «Ін Юре», 2003. 1232 с.
13. Полный текст Государственный гимн СССР, 14 декабря 1943 г. / Баварская государственная библиотека (БСБ, Мюнхен). URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0027_hym&object=translation&l=ru.
14. Полный текст Постановление Политбюро ЦК ВКП(б), 31 июля 1937 г. и Оперативный приказ Народного Комиссара Внутренних Дел СССР № 00447

- об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов, 30 июля 1937 г. / Баварская государственная библиотека (БСБ, Мюнхен). URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0010_bes&object=translation&l=ru.
15. Полный текст Постановление ЦК ВКП(б) О перестройке литературно-художественных организаций, 23 апреля 1932 г. / Баварская государственная библиотека (БСБ, Мюнхен). URL: https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_ru&dokument=0008_ssр&l=ru&object=translation.
16. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т.1: Киевская Русь. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1938. 282 с.
17. Радянська пропаганда в кіно. Як розвивався міф про «братні народи». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VwEfpf-981M>
18. Ряшко В. І., Ряшко О. В. Насильство в політиці і практиці сталінського тоталітарного режиму (історико-правовий аспект). *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 269-273.
19. Саніна Т. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд. *Наукові записки НаУКМА*. 2005. № 46. С. 22–27.
20. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. П. Таращук. Київ : Основи, 1994. 224 с.
21. Тхоржевська Т. Образ «чужого» в радянському кінематографі та (пост) радянська ідентичність. *Народознавчі зошити*. 2021. № 6. С. 1435–1440.
22. Українська радянська енциклопедія Т.7 / ред.: М. П. Бажан, О. К. Антонов. 2-ге вид. Київ : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії, 1982. 526 с.
23. Федорів У. Образ ворога як моделюючої фігури соцреалістичного тексту. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2016. №. 2. С. 257–261.

24. Федорів У. М. Соцреалістичний канон в українській літературі: механізми формування та трансформації : дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2016. 227 с.
25. Юридична енциклопедія Т.4 / ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Енциклопед. вид-во, 2002. 720 с.
26. Юсова Н. М. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність». *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 101–125.
27. Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації. Ніжин : ТОВ «Гідромакс», 2009. 508 с.
28. Хёсле В. – Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. *Кафедра філософії*. URL: <https://kph.ffs.npu.edu.ua!/e-book/klasik/data/vopros/65.html>.
29. Bronfenbrenner U. Two worlds of childhood: U.S. and U.S.S.R. New York : New York: Pocket Books, 1973. 196 p.
30. Brubaker R. Ethnicity without Groups. Los Angeles : Harvard University Press, 2006. 296 p.
31. Barker C. Television, Globalisation and Cultural Identities. Buckingham : Open University Press, 1999. 208 p.
32. Chernyshova N. Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era. London : Taylor & Francis, 2013. 280 p.
33. Cubitt G. Imagining Nations. Manchester : Manchester University Press, 1998. 256 p.
34. Edensor T. National identity, popular culture and everyday life. New York : Berg, 2002. 209 p.
35. Ernest Renan – What is a nation?. URL: <https://tamilnation.org/selfdetermination/nation/renan.htm>.
36. Friedrich C., Brzezinsky Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. New York : Frederick A. Praeger, 1962. 346 p.
37. Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford : Blackwell, 1983. 152 p.
38. Grossman J. D. Khrushchev's anti-religious policy and the campaign of 1954. *Soviet Studies*. 1973. Vol. 24, no. 3. P. 374–386.

39. Hellbeck J. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. London : Harvard University Press, 2006. 436 p.
40. Hall S. The Question of Cultural Identity. *Modernity: An Introduction to Modern Societies* / ed. by S. Hall. London, 1996. P. 274–323.
41. Lefort C. *The Political Forms of Modern Society*. Massachusetts : Polity Press, 1986. 361 p.
42. Macdonald D. A Theory of Mass Culture. *Diogenes*. 1953. Vol. 1, no. 3. P. 1–17.
43. Melucci A. The Process of Collective Identity. *Social Movements and Culture*. 1995. No. 4. P. 41–63.
44. Nagel J. Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture. *Social Problems*. 1994. Vol. 41, no. 1. P. 152–176.
45. Smith A. *National Identity*. London : Penguin, 1991. 227 p.
46. Smith B. L. Propaganda | Definition, History, Techniques, Examples, & Facts. URL: <https://www.britannica.com/topic/propaganda>.
47. Socialist Realism Movement Overview. URL: <https://www.theartstory.org/movement/socialist-realism/>.
48. Socialist Realism: Stalin's Control of Art in the Soviet Union. URL: <https://www.thecollector.com/soviet-realism-stalin-control/>.
49. Somers M. The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society*. 1994. Vol. 23, no. 5. P. 605–649.
50. Schöpflin G. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. *Myths and Nationhood* / ed. by G. Schöpflin, G. Hosking. New York, 1997. P. 256.
51. Van Duke V. The Individual, the State, and Ethnic Communities in Political Theory. *World Politics*. 1977. Vol. 29, no. 03. P. 343–369.

Фільмографія

1. Девчата (FullHD, комедия, реж. Юрий Чулюкин, 1961 г.). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8CYY8EM5xYE>.
2. Свинарка и пастух (1941). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=f-Vdt6CrHBQ>

Додатки

Рис. 1 «Незабутня зустріч», Василь Сфанов, 1936

Рис. 2 Георгій Рязжський «Перед зміною, Бригада Стаханова», 1937 р.

Рис. 3 «Роздавити фашистське чудовисько»

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

Рис. 10

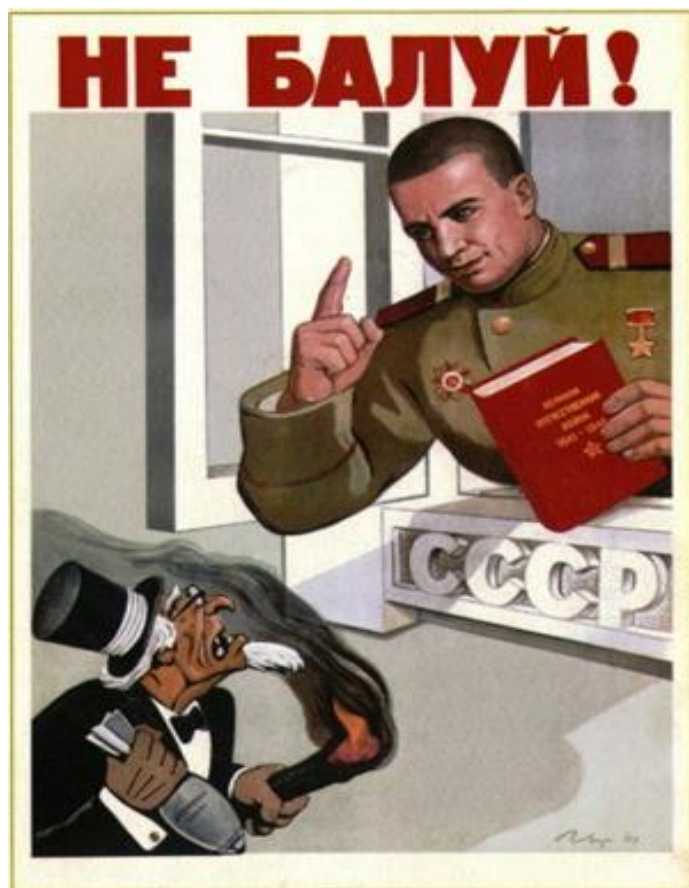

Рис. 11